

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI DOLGOZAT

**A FATUM SZEREPE LIVIUS
TÖRTÉNETÍRÓI NARRATÍVÁJÁBAN**

**SORS ÉS ELRENDELTETETTSÉG A HANNIBAL ELLENI
HÁBORÚBAN**

Varga Júlia

BUDAPEST

2025. JANUÁR 15.

Tartalom

Bevezetés	2
Róma és Carthago	2
A fatum szerepei Livius történetírásában	3
Bellum iustum ac pium	4
A római vereségek magyarázata	9
Hannibal, Scipio és a fatum	11
Hannibal álma	18
Róma, a győztes	26
Periochae, az elveszett könyvek problémája	28
Összegzés	30
Bibliográfia	33

Bevezetés

Hogyha a *fatum*ot halljuk, talán nem éppen Livius lesz az első római szerző, aki eszünkbe jut. Sokkal inkább Vergilius, akinek esetében a téma igen terjedelmes szakirodalmat tudhat magának. Ugyanakkor a *fatum* – és a sok esetben hozzákapcsolódó rokon fogalmak és képzetek, mint például a *fortuna*, illetve az isteni elrendelés – ismételten felbukkannak Livius Hannibali háborúját olvasva. Néhol jóslatok, csodajelek vagy éppen a Sibylla-könyvek kapcsán, máskor pedig a történelmi alakok beszédeiben, vagy magának a történetírónak az eseményekhez fűzött megjegyzéseiben találhatunk különböző elrendeltetettségekre való utalásokat.

Dolgozatomban a sors és az elrendeltettség narratív szerepét vizsgálom a második pun háború tükrében. Elemzéseimben kitüntetett figyelmet kapnak a Liviusi beszédhelyzetek, hiszen ezek mindig több funkciót töltenek be szerzőnk történeti munkájában. Az itt megjelenő sorsszerűségek nem csupán retorikai díszítő elemek, hanem fontos eszközei a Liviusi narratívának, amellyel többek között a szereplők szándékát, jellemét, lehetőségeit és döntéseit tudja az események sorában elhelyezni vagy más történelmi szereplőkhöz viszonyítani. Olyan következetesen visszatérő elemeket vehetünk észre a Liviusi beszédekben és történetekben, mint például a pun hitszegés és ebből következően a rómaiak által viselt igazságos és isteneknek tetsző háború hangsúlyozása. Továbbá a két nép szerencséjének forgandóságát a történelem folyamán szintén a *fatum* látszik irányítani. Ez mind a majdani győztes római vezér Scipio Africanus, mind pedig a Carthago „Cassandrája”, a háborút ellenző Hanno beszédeinek központi témája. Ahogyan a név és a családi örökség determináló ereje is kiemelt szerepet kap a két történelmi alak felszólalásaiban. Mindez különösen az egymással több tekintetben is tudatosan párhuzamba állított Hannibal és Scipio kapcsán kap jelentőséget, akiket Livius a *fatum* segítségével tesz méltóvá a Hannibali háborúban nekik szánt szerepekhez.

Róma és Carthago

Hogy megmutassam, a *fatum* szerepét Livius művében miért is éppen a második pun háború tükrében lehet legjobban elemezni és szemléltetni, ahhoz először is meg kell vizsgálnunk, hogy milyen kontextusokban kerül elő a sors szerzőnk történeti munkájában.

A vonatkozó szakirodalom¹ szereti kihangsúlyozni, hogy a korai könyvekben a legendák és hagyományok kapcsán nagyon gyakori a *fatum* megjelenése.² Azonban, ha az *Ab Urbe Condita*

1 Kajanto 1957, 54. és Hadas 1957, 89.; Walsh 1958, 193. illetve Zenk 2021, 67.

2 Példák a korai könyvek végzet említéseire: Livius: *Ab Urbe Condita* I. 1. 4; 4. 1 és 16. 7

teljes egésze kapcsán vizsgáljuk, hogy milyen környezetben szerepel a sors, illetve valamiféle megváltoztathatatlan előre elrendeltsége az eseményeknek, arra jutunk, hogy leggyakrabban az úgynevezett *prodigium*ok, vagyis a különböző csodajelek és ómenek kapcsán³, valamint a jóslatok és a Sibylla-könyvekkel kapcsolatban, illetve a különböző történelmi szereplők szájába adott beszédekben merül fel a *fatum* a ránk maradt könyvekben. Ezzel el is érkeztünk a szűkebb témaválasztásom okához.

Róma és Carthago szembenállásától egyáltalán nem áll messze a sorsszerűség motívuma.⁴ Ráadásul a két nép közti konfliktus kiváló példákat kínál arra, hogyan illeszkedik a *fatum* Livius történetírói narratívájába, illetve a fentebb említett kontextusaira a sors megjelenésének. A csodajelek és jóslatok gyakori említésén túl⁵ a leginkább szembetűnő talán az elrendeltettség beszédekben történő kiemelése és a Sibylla-könyvek ismételt feltűnése a Hannibali háború kapcsán. Tekintve, hogy Livius első könyvében egyáltalán nem szerepel a Sorskönyvek eredete, melyet a hagyomány Tarquinius Superbushoz köt, még hangsúlyosabbá teszi, hogy a második pun háború idején hétszer is említésre kerülnek.⁶

Tehát elsősorban a rengeteg elemezhető részlet miatt esett választásom a XXI.-től a XXX. könyvekben elbeszélte második pun háborúra. Továbbá Livius művének egy ilyen nagy terjedelmű, egybefüggő egysége eleve alkalmas arra, hogy egy olyan narratív szerepet vizsgáljunk rajta keresztül, mint amilyen például a *fatum* szerepeltetésének célja a szerző történetírásában.

A fatum szerepei Livius történetírásában

Kajanto a *fatum* és a *fortuna*, azaz a két leggyakoribb elrendeltettség kapcsán megjelenő fogalomról kijelenti, hogy a római történelem alakulására nézve, Livius esetében, nem jelentős a szerepük⁷, csupán irodalmi motívumokként jelennek meg, egy-egy esemény drámai hatását fokozva.⁸ Hiszen, ahogy azt a történetíró Praefatiója is sugallja⁹, az emberi tulajdonságok és

3 A *prodigium*okról a római vallásban és irodalomban bővebben: Kuhlmann 2011, 15-24.

4 Gondoljunk csak Vergilius *Aeneis*ére, ahol a szerző a két nép közti örök ellenségeskedést Dido átkára vezeti vissza, ahogy azt Dexter Hoyos is megemlíti a két város kapcsán. (Hoyos 2015, 371.)

5 A *prodigium*ok gyakoriságát a második pun háború alatt: Engels 2007, 190–192.

6 A Sibylla-könyvek említéseinek szöveghelyei a második pun háború során: Livius XXI. 62. és XXII. 1.; XXII. 9. 7–10 és XXII. 10.; XXII. 57. 2–6; XXV. 12.; XXIX. 10. 4–8 – Összehasonlításként Gillmeister adatai szerint az *Ab Urbe Condita* egészét tekintve összesen 29 alkalommal kerülnek említésre a Sorskönyvek – *libri Sibyllini* –ként hétszer, jelző nélkül tizenkilenc alkalommal, illetve *fatales* jelzővel háromszor. (Gillmeister 2015, 213.)

7 Kajanto 1957, 101.

8 Walsh 1958, 193.

9 Livius: Praefatio 6–9

cselekedetek határozzák meg az események alakulását.¹⁰ A *fatum* Liviusi narratívában betöltött szerepéről szóló fejezetében, illetve művének összefoglalójában pedig azt állítja Kajanto, hogy Livius narratívájában a végzet mint egy Rómát támogató felsőbb – gondviselészerű – erő, csak a Város alapításának történetében jelenik meg. A többi esetben a végzet egy baljós erőt képvisel, amely általános pusztulást, a római vereségeket és a történelmi szereplők halálát jelzi előre, illetve okozza.¹¹ Dolgozatomban ezekkel a kijelentésekkel vitába szállnék, mivel, mint azt a vizsgált szöveghelyek megmutatják, a Hannibali háborúban is komoly és rendkívül összetett narratív funkciója van a sorsnak – és korántsem csupán a baljós végzet hangulatát festi vele a történetíró. Mindezt pedig *fatum*, alábbiakban megállapított szerepein keresztül fogom igazolni.

Talán nem meglepő, hogy gyakori eszköznek számít különböző múltbeli tettek igazolásához, illetve események magyarázatához a sorsszerűséget segítségül hívni. Livius Hannibali háborúját alighogy elkezdjük olvasni, rögtön a jogos háború igazolása kapcsán merül fel először a *fatum*. Emellett újból és újból megjelenik a sors és az elrendeltettség a vesztes csaták magyarázataként is, ahogy arra Kajanto is utalt. Másik jelentős használata a végzetnek, mikor Livius történelmi alakjait és egyéni sorsaikat a *fatum* segítségével teszi méltóvá a történelmi munkájában, narratívájában nekik szánt szerephez, hogy olvasói elé példaként sorakoztathassa fel őket. Ilyen *exemplum*okkal találkozhatunk majd mind az ellenség, mind a hazafiak esetében. Végül pedig, talán külön kategóriát érdemelnek a Róma végső győzelmét előrejelző és a római nép legyőzhetetlenségére utaló sorsszerűségek is.

Bellum iustum ac pium

A jogos és isteneknek tetsző háború bizonyítása lépten-nyomon felmerül a könyvekben, sulykolva, hogy a punok megszegték a rómaiakkal kötött békeszerződésüket, mikor Hannibal vezetésével megostromolták a Rómával szövetséges hispaniai Saguntumot. Livius elsőként a háborút ellenző Hanno szájába adja, hogy a szerződésszegés háborúhoz fog vezetni Rómával, ahol az istenek az igazság, vagyis a rómaiak oldalára fognak állni:

Saguntum vestri circumsedent exercitus unde arcentur foedere; mox Carthaginem circumsedebunt Romanae legiones ducibus iisdem dis per quos priore bello rupta foedera sunt ultae.

Seregeitek Saguntumot ostromolják, amelytől szerződés tiltja őket. Nemsokára a római légiók fogják Karthágót ostromolni, azoknak az istenek a vezetésével, akik az előző háborúban is

¹⁰ Bruère 1958, 44.

¹¹ Kajanto 1957, 54., 60. és 101.

segítségükre voltak a szerződésszegés megtorlásában. (Hanno beszéde, a Kopeczky Rita és Muraközy Gyula féle fordításban¹²: Livius XXI. 10. 5)

A koncepció, mely szerint Saguntum ostromával eleve elrendeltetett a két nép közti háború, amely csakis a rómaiak győzelmével érhet véget, több római hadvezér beszédében is megjelenik. Például a két sereg első összecsapása előtt Publius Cornelius Scipio katonáihoz intézett szavaiban, ahol a consul kijelenti, hogy:

Sed ita forsitan decuit, cum foederum ruptore duce ac populo deos ipsos sine ulla humana ope committere ac profligare bellum, nos, qui secundum deos violati sumus, commissum ac profligatum conficere.

De talán így is volt rendjén, hogy a szerződésszegő vezér és népe ellen minden emberi segítség nélkül maguk az istenek kezdjék meg és vigyék döntésre a háborút, és ezt a megkezdett és eldöntött háborút mi fejezzük be, akik az istenek után a szerződésszegés második sértettjei vagyunk. (Publius Cornelius Scipio beszéde: Livius XXI. 40. 11)

Ha pedig a háború végéhez ugrunk, az előbb említett P. Cornelius Scipio fia, Scipio Africanus¹³ és Hannibal közt zajló beszélgetéséhez, a Zama-i csata előtti békekísérlethez, azt olvashatjuk, hogy maga Hannibal is elismeri, hogy ők kezdték a háborút. Scipio Africanus pedig, mikor nyilvánvalóvá válik, hogy nem tudnak megegyezni a békében és csatára fog sor kerülni, ismét az istenek által Rómának rendelt győzelemről beszél:

Uos lacessisse et tu ipse fateris et di testes sunt qui et illius belli exitum secundum ius fasque dederunt et huius dant et dabunt.

Te magad is elismered, hogy ti kezdtétek [a háborút], s tanúk rá az istenek is, akik a jog és az isteni törvény szerint adták annak [az előző] háborúnak a befejezését, és ennek a következő [háborúnak] a kimenetelét is adják és adni fogják. (Scipio és Hannibal beszélgetéséből, saját fordításom: Livius XXX. 31. 5)

Hanno és Scipio Africanus beszédében közös, hogy mindketten összekötik a Hannibali háborút az első pun háborúval. Mindkét beszélő isteni jelenlétet és ráhatást kapcsol a háborúkhöz: a római győzelmet az első pun háború végén az istenek biztosították, akik a szerződésszegő nép

12 Ahol nem jelzem külön, hogy a saját fordításom lenne, ott a Kopeczky Rita és Muraközy Gyula-féle fordítást használtam.

13 A Scipiók megkülönböztetése végett a Hannibalt legyőző Publius Cornelius Scipio Africanus Maiorra egyszerűen Scipióként, vagy Scipio Africanusként hivatkozom a dolgozatomban, apjára pedig minden esetben Publius Cornelius Scipióként.

ellen az újabb háborúban is a rómaiak oldalára fognak állni. Tehát Livius a pun hitszegés koncepciójával – azontúl, hogy a háború igazságosságát hangsúlyozza – egyfajta isteni büntetésként, elrendeltettnak írja le a római győzelmeket, a történelmi alakok beszédein keresztül. Ahogy azt Gottfried Mader is megjegyzi tanulmányában; az igazságos háború fogalmához kapcsolt istenekkel, a *bellum iustum* megfelelő erkölcsi – illetve római perspektívát kap.¹⁴ Az isteneket pedig mint politikai moralitás és az igazság őreit ábrázolja a történetíró.

A két háború összekapcsolása előrevetíti a rómaiak újabb győzelmét. Livius – illetve a két szereplő – szerint a második háborúnak meg kell ismételnie az első eredményét. Bár Livius nem említi magát a *fatumot*, a punok vereségének szinte törvényszerű bekövetkezését többször is sugallják ezek a szövegek, például Hanno már említett háború előtti beszédei, ahol már-már cassandrai figyelmeztetésekkel áll elő a népe számára közelgő katasztrófáról:

Utrum hostem an vos an fortunam utriusque populi ignoratis?

Az ellenséget, saját magatokat, vagy talán a két nép szerencsáját nem ismeritek? (Saját fordításom: Livius XXI. 10. 6)¹⁵

Az idézet azontúl, hogy utalást tesz az első pun háborúra és kimenetelére, azt sugallja, hogy a punok minden háborúban alul fognak maradni a rómaiakkal szemben.

Livius még Hannibal Cannae-i győzelme – a legnagyobb pun diadal – után is kimondatja Hannóval a baljóslatú szavakat, melyek szerint a hadiszerencse bármikor megfordulhat:

Egatos ad Hannibalem Romani miserunt de pace? Ecquam denique mentionem pacis Romae factam esse allatum ad vos est? (...) bellum igitur (...) tam integrum habemus quam habuimus qua die Hannibal in Italiam est transgressus. Quam varia victoria priore [Punico] bello fuerit plerique qui meminerimus supersumus. (...) Quod si, id quod di omen avertant, nunc quoque fortuna aliquid variaverit, tum pacem speratis cum vincemur, quam nunc cum vincimus dat nemo?

Küldtek-e a rómaiak Hannibalhoz békét kérő követeket? Kaptatok-e hírt olyasmiről, hogy Rómában egyáltalán felmerült a békekötés gondolata? (...) Akkor semmivel sem vagyunk közelebb a háború végéhez, mint aznap, amikor Hannibal átkelt Itáliába. Még sokan vagyunk

¹⁴ Mader 1993, 223.

¹⁵ Az alábbi idézet is jól szemlélteti Hanno cassandrai szerepét: *Carthagini nunc Hannibal vineas turresque admovet: Carthaginis moenia quatit ariete. Sagunti ruinae — falsus utinam vates sim — nostris capitibus incident, susceptumque cum Saguntinis bellum habendum cum Romanis est.* (Livius XXI. 10. 10) és saját fordításom: *Carthago ellen támad most Hannibal ostromműveivel és tornyaival, Carthago falát döngeti a faltörő kos. Saguntum romjai — bár hamis jós volnék! — a mi fejünkre zuhannak majd, és a saguntumiakkal kezdett háborút Róma ellen kell majd megvívunk.*

életben, akik jól emlékszünk, milyen váltakozó hadiszerencsével folyt az előző háború (...) És ha most — az istenek fordítsák el ezt a rossz előjelet! — ismét fordul a hadiszerencse, mit gondoltok: vereségünk után megkapjuk majd azt a békét, amelyet most, győztes helyzetünkben sem ajánl fel senki? (Livius XXIII. 13. 1–4)

A két szöveget a beszélő személyén kívül a *fortuna* fogalma kapcsolja össze. Az első szöveghelyen Hanno mintha az állandóságára utalna a két nép szerencséjének a történelem folyamán, míg a második idézetben pont a hadiszerencse forgandósága kapcsán van említve a *fortuna*. A két idézetet összevetve derül ki, hogy éppen a szerencse forgandóságában rejlik állandóság. Livius megengedni, hogy maga a hadiszerencse – mely egy-egy konkrét alkalommal meghatározza az események alakulását – forgandó legyen a háborúk folyamán. Az első idézetben azonban egy olyan nagyobb történelmet mozgató törvényszerűséget sugall Hannón keresztül, amely az alkalmi hadiszerencsék rendjét is meghatározza. Tehát magának a szerencsének a forgandósága az, ami állandó – és ez a forgandóság ráadásul egy meghatározott rendet is követ. Ez alatt a meghatározott rend alatt, feltételezhetjük, hogy Livius magát a *fatumot* érti, amely a Hanno beszédében elhangzottak alapján arra utal, hogy a forgandó *fortuna* végsősoron mindig a rómaiak mellé fog szegődni.

Ez a fajta törvényszerűség a két nép történetében megjelenik a háború lezárásakor is, mikor a punok megpillantják a Scipio parancsára felgyújtott flottájukat. Livius itt úgy fogalmaz, hogy a punok számára olybá tűnt, mintha magát Carthago pusztulását látnák, mintha a város állna lángokban:

Quarum conspectum repente incendium tam lugubre fuisse Poenis quam si ipsa Carthago arderet.

Amikor a karthágóiak egyszer csak megpillantották égő hajóikat, olyan gyász lett úrrá rajtuk, mintha maga Carthago állt volna lángokban. (Livius XXX. 43. 12)

Ezzel a történetíró, mintha előrevetítené a harmadik pun háborút, mikor a rómaiak végül tényleg elpusztítják Carthago városát.

A jogos és isteneknek tetsző háborúból következő elrendeltettség az alábbi Liviusi részletben is megfigyelhető: Hannibal – Publius Cornelius Scipióhoz hasonlóan szintén – beszédet intéz katonáihoz a háború első ütközete előtt. Ráadásul Livius állítása szerint két különböző beszéde is elhangzik a pun vezérnek a Ticinusi csata előtt. Hannibal az első

beszédben (Livius XXI. 43–44.) hangsúlyozza, hogy a végzet vezette őket idáig¹⁶. A második beszédében (Livius XXI. 45.) pedig a punok vezére ígéreteket tesz katonáinak, hogy a győzelem esetében micsoda jutalmakban lesz részük. S hogy ne kételkedjenek szava hitelében, Iuppiterhez fohászkodva rituálisan leöl egy bárányt egy kovakő segítségével. Ahogy szétzúzza a bárány fejét a kővel, hozzáteszi, hogy ő maga is így pusztuljon el, abban az esetben, ha nem tartaná meg a szavát.¹⁷

Kopeczky Rita egy tanulmányában összefoglalja, hogy az itt említett rituálé valójában a római *fetialisok* szerződészkötési szertartása.¹⁸ Ennek a római vallási testületnek fő feladatai közé tartozott a hadüzenet és békekötés, valamint az ezekhez kapcsolódó szertartások lebonyolítása. A *fetialisok* békekötési rítusát írja itt le Livius, melynek lényege az volt, hogy az esküdő felek az eskü megszegése esetére elátkozták saját magukat.

Elsőre talán azt hihetnénk, tekintve, hogy punok győzelmet aratnak majd a Ticinusi csatában, hogy ez a rituálé egy pozitív sorszerűségként jelenik meg Hannibálra nézve. Azonban, ahogy arra Kopeczky is felhívja a figyelmet, a római szertartástól néhány dologban jelentősen különbözik a Hannibal által végrehajtott rítus. Mégpedig abban, hogy a szertartás itt nem a háború végét, hanem a kezdetét jelzi, valamint míg Hannibal egy bárányt áldoz fel, a *fetialisok* hagyományos áldozati állata a disznó volt. Hogy az áldozati állat eltérésének mi lehetett az oka, azt a szakirodalom bővebben tárgyalja¹⁹, számunkra azonban a lényeg az a tény, hogy a rómaiak szemszögéből Hannibal egy rosszul végrehajtott rítussal indítja a háborút. A kiforgatott eskütevő szertartás pedig a rómaiak számára egyenesen „szerződésszegési szertartássá”²⁰ válik, ami szintén tökéletesen illeszkedett a narratívába, mely szerint a punok sorra megszegik szerződéseiket.

A helytelenül végrehajtott szertartás a rómaiak értelmezése szerint egyértelműen kudarcra ítéli Hannibal ígéretét és ezzel együtt a háború kimenetelét is a punokra nézve. Hannibal a csatát bár megnyeri, a háborút végül elveszti majd, és a katonáinak tett ígéretét sem tartja be. Hiszen az esküjében már ígéretének megszegése is kódolva van, tekintve, hogy rosszul hajtja végre a rítust.

16 A beszédben nem szerepel a *fatum*, ellenben a *fortuna* hatszor jelenik meg. Ezek közül most az alábbi részletet emelném ki: *Hic vobis terminum laborum fortuna dedit; hic dignam mercedem emeritis stipendiis dabit.* – A szerencse itt jelölte ki fáradozásotok végcélját, itt adja majd meg jól végzett szolgálatotok méltó díját is. (Livius XXI. 43. 10) A *fortunát* itt talán indokolt – sőt érdekesebb – lehet egyenesen végzetként, illetve sorsként fordítani, szerencse helyett.

17 Hannibal második esküje: Livius XXI. 45. 8

18 Kopeczky 2009.

19 Kopeczky 2009, 60–61.

20 Kopeczky 2009, 61.

Hannibal hitszegésének koncepciója és a tény, hogy ígéretének megszegésével semmibe veszi az isteneket, mint a szerződés tanút jól beleillik a Livius által festett Hannibalképbe. Összességében elmondható, hogy Livius egy meglepően árnyalt képet fest Hannibalról, nem habozik nagyságát és erényeit méltatni, de ugyanakkor megjegyzi, hogy a punok vezérének legnagyobb hibái: az igazságérzet, a jámborság, az istenfélelem, az adott szóhoz való hűség és a vallásos érzés teljes hiánya.²¹ Láthatjuk, hogy a helytelen rituálé és az elhamarkodott ígélet, illetve az istenek megsértése Hannibal hybrisének²² narratíváját támogatja, valamint közvetve tovább hangsúlyozza a rómaiak által viselt háború igazságosságát is.²³ Mindez pedig Hannibal végső bukását vetíti előre, hiszen mind a hybrisből, illetve a helytelen és isteneket sértő szertartásból a vereség következik.

Ha ismét kicsit előre ugunk az időben és a könyvekben, azt láthatjuk, hogy második pun háborút záró békekötés ugyanennek a szertartásnak a keretében zajlik majd. Ezúttal azonban egy szabályos *fetialis* rítus zárja le a háborút, az isteneknek tetsző módon.²⁴ A forrás, melyet Livius ezekhez az epizódokhoz használt feltehetően nagyobb jelentőséget tulajdonított ezeknek a szertartásoknak, elképzelhető, hogy az egész háború keretbe foglalásának egy eszköze volt.²⁵ Kopeczky azt állítja, hogy Livius maga nem helyez ekkora narratív hangsúlyt a két eseményre – nem teremti meg a kapcsolatot a két esemény között – és a jelentőségüket sem ismerte fel vagy legalábbis nem tartotta fontosnak.²⁶ Én azonban semmiképp nem zárnám ki, hogy Livius tudatosan építi bele történetébe ezeket a mozzanatokat, hiszen Hannibal esküje, a szerzőnk narratívájába – ahogy azt már fentebb kifejtettem – több ponton beleillik.

A római vereségek magyarázata

A másik fontos kontextusa a sorsszerűség felbukkanásának a római vereségek magyarázata. A rómaiak nagy vereségei; Ticinus, Trebia, Trasimenus-tó és Cannae kapcsán minden esetben olvashatunk csodajelekről, rossz ómenekről, illetve jóslatokról. Bár fontos megjegyezni, hogy Livius távol tartja magát attól, hogy ezekkel indokolja a vereségeket.

Az első – rómaiak számára vereséggel végződő – összecsapás, a Ticinusi csata előtt leírja Livius a rémületet, amit a rossz ómenek okoztak: egy farkas rohant be a rómaiak táborába,

²¹ Hannibal jellemzése: Livius XXI. 4.

²² Hannibal hybriséről bővebben: Mader 1993, 205–224.

²³ Kopeczky 2009, 61.

²⁴ A helyes békekötési rítust a *fetialisok* végezték, immár szabályos módon: a Iuppiter Feretrius szentélyben őrzött, felszentelt kovakövekkel ölték le az áldozati állatot – feltehetően ezúttal az előírtak szerint, egy malacot, bár erre Livius nem tér ki részletesen. (Livius XXX. 43. 9)

²⁵ Kopeczky 2009, 61.

²⁶ Kopeczky 2009, 61.

és az állat az útjába kerülőket mind szét tépte, majd végül sértetlenül továbbállt, valamint egy méhraj telepedett a fővezéri sátor melletti fára.²⁷

Hasonló a helyzet Trasimenus-tavi vereség kapcsán is, ahol a római vezér, Flaminius consul nem csak, hogy elhanyagolta vallási szertartásokat és így foglalta el hivatalát, de a rossz ómeneket is ignorálta, pedig azok igen súlyosak voltak. Hiszen magát a fővezért vetette le a lóva a hátáról az ütközet előtt, valamint, ha ez nem lenne elég, az egyik római hadijelvény beszorult a földbe úgy, hogy senki nem volt képes kihúzni.²⁸

Ez alapján a két példa alapján azt figyelhetjük meg, hogy Livius beszámol a katasztrófákat megelőző csodajelekről, azonban nem magyarázza egyenesen velük a vereségeket.²⁹ Mégis azzal, hogy megemlíti őket a balszerencsés eseményekhez kapcsolódóan, az olvasót mindenképp készíti az összefüggés konklúziójának levonására.

A Cannae-i tragédia kapcsán pedig több ízben is előkerül a *fatum*. Egy ritka alkalom, mikor Livius, egyenesen a narrációban jelenti ki, hogy a rómaiak a végzet kényszerítésére indultak el Cannae-hoz:

[Ex] maioris partis sententia ad nobilitandas clade Romana Cannas urgente fato profecti sunt.

Így a végzet kényszerét követve, a többség határozata alapján elindultak, hogy egy nagy római vereséggel tegyék emlékezetessé Cannae nevét. (Livius XXII. 43. 9)

A *fatum* mellett a többségi határozat jelentőségét is kiemelném. Itt Paullus consul ellenzi a Hannibal seregének elhamarkodott üldözését, amelyet tisztársa, Varro sürget. Azonban egyedül az előző évi consul, Servilius áll Paullus mellé. Lényegében ugyanezt olvashattuk, a punok részéről, Hanno háború előtti beszédeiben is, ahol Livius szintén kiemelte, hogy csak néhányan álltak Hanno mellé, „de mint általában lenni szokott a többség leszavazata a legderekabbakat”.³⁰ Hanno és Paulus is hiába figyelmeztetik honfitársaikat, azok a végzetükbe rohannak.

Később, több évvel a csata után pedig mikor felmerül a kérdés, hogy kié a felelősség a vereségért, egy katona beszédében egyértelmű mentegetőzést olvashatunk. Livius a katona szájába adja, hogy a Cannae-i vereségért nem hibáztatható senki, de ha a katonák felelősek, ugyanúgy a vezérek is azok.

²⁷ Livius XXI. 46. 1–2

²⁸ Livius XXI. 63. és XXII. 3. 11–12

²⁹ Több tanulmány is kiemeli, hogy Livius jellemzően távolságtartással ír a különböző *prodigiumokról*: Walsh 1958, 192. és Liebeschuetz 1967, 47. 34. jegyzet.; Levene 1993, 20–22.

³⁰ *Pauci ac ferme optimus quisque Hannoni adsentiebantur; sed, ut plerumque fit, maior pars meliorem vicit.* (Livius XXI. 4. 1)

*Si non deum ira nec fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo seritur, sed culpa
periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa fuit?*

*Ha Cannaenál nem az istenek haragja, nem is a végzet, amely törvényeivel változtathatatlanul
megszabja az emberi dolgok rendjét, hanem valamilyen mulasztás okozta
szerencsétlenségünket, vajon kit terhel a felelősség ezért a mulasztásért? (Livius XXV. 6. 6)*

Ez az idézet nagyon jól szemlélteti a hagyományos római felfogást a népüket ért katasztrófák kapcsán. A tradicionális magyarázata a balszerencsés eseményeknek gyakran emberi mulasztást feltételez, amely isteni büntetést von maga után. Ez sokszor szakrális perspektívát ad a tragédiáknak, melyek így az istenek haragjának megnyilvánulásaiként jelennek meg, tulajdonképpen az emberek vallási vétségeinek büntetéseiként. Illetve Livius itt az isteni akarattól elkülöníti a *fatumot*, melynek elkerülhetetlenségét hangsúlyozza.

Szintén már a Cannaei csata után számol be Livius Marcius jós próféciájáról, melyben elvileg előre figyelmeztette a rómaiakat a Cannaenál leselkedő veszélyre:

*'Amnem, Troiugena, fuge Cannam, ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere
manus. sed neque credes tu mihi, donec compleris sanguine campum, multaque milia occisa
tua deferet amnis in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque auibus ferisque quae
incolunt terras iis fuat esca caro tua; nam mihi ita Iuppiter fatus est.'*

*"Trójai sarj, ne menj közelébe a Canna folyónak, hogy viadalra ne bírjanak idegenek
Diomédész mezején. Ámde te nem fogsz hinni nekem, míg a mező nem ázik a véredtől, és sok
ezernyi holtadat el nem hordja a víz a nagy tengerbe a dús anyaföldről; húsod a hal s a
madár meg a földi vadállatok étke lesz. Így szólt hozzám Iuppiter." (Livius XXV. 12. 5–6)*

Hannibal, Scipio és a *fatum*

A különböző múltbeli tettek, események igazolása mellett, nagy szerep juthat a sors, az előre elrendeltség megidézésének a példaállításban is, leginkább nyilván a szerző saját korának a számára. Itt kerül a képbe Livius mint augustusi történetíró.

Livius egyértelműen elítéli a zsarnokságot művében és a köztársaság eszményét tartja ideálisnak. Azonban az augustusi konszolidációt, minden bizonnyal üdvözölte, hiszen a polgárháborúk által válságágba került jogrend és erkölcsi értékek, illetve társadalmi rend helyreállítását láthatta benne.³¹ Ráadásul a principatus a vallás és a hagyományok felélesztését

31 Mineo 2015, 130–131.

is kezdeményezte, ami összhangban állt Livius történetimunkájával. A polgárháborúk korszaka után új remény nyílt Róma régi nagyságának visszaállítására, ahol a köztársaság szimbólumai és szellemisége visszatérhettek. Ezeknek a hagyományoknak akart méltó emléket állítani művében Livius. Ezért is kaphattak történetimunkájában kiemelt szerepet az *exemplumok*.

Ahogy Karl Galinsky is megjegyzi, – ráadásul éppen Scipiót és Hannibalt kiemelve – Livius történelmi alakjait *exemplumok*ként ábrázolja, akár egy erkölcsi dráma szereplőit. Portréival példákat mutat a (római) erényekről, illetve ezeknek kontrasztjairól,³² bizonyos történelmi szereplőket példaképekként, másokat pedig mint elrettentő példákat állítva az olvasók elé.³³ Mineo is kiemeli az *exemplumok* szempontjából a második pun háborút, mely Liviusnál úgy jelenik meg, mint az erkölcsi csúcspontja a Róma történelmének, és már csak ezért is bővelkedik mind pozitív, mind negatív *exemplumokban*.³⁴

Egyes *exemplumok* esetében azt is láthatjuk, hogy Livius a *fatum* segítségével él, hogy hősöket kreáljon, illetve, hogy az ellenségképet dramatizálja. A háború két kulcsfigurája, Hannibal és Scipio Africanus esetében lehet a legjobban elemezni, hogy Livius a nagyszabásúság eszközeként használja a végzetet, hogy a történelmi alakok narratív szerepét tovább fokozza. A két vezér sorsa vitathatatlanul összefonódik, amit Livius a narratívájában még tovább fokoz azzal, ahogy két vezér életét többszörösen párhuzamba állítja. Andreola Rossi részletesen kifejti tanulmányában, hogy Livius Scipiója és Hannibalja „párhuzamos életekként” olvasandó, hiszen életútjuk, ábrázolásuk, illetve egyes beszédek is tükörképei egymásnak.³⁵ Ezt a gondolatot, a végzet szempontjából, továbbvive, joggal feltételezhető – és a következőkben igazolni is szeretném, hogy a két vezért a *fatum* is összekapcsolja.

Hannibal mint Róma egyetlen és legnagyobb ellensége jelenik meg a könyvekben; maga Livius nevezi *unus hostis*nak³⁶ (Livius 30.26.7–9). A XXI. könyv rögtön a gyermek Hannibal esküjével kezd, mikor kilenc esztendősen megfogadja, hogy ellensége lesz a rómaiaknak, amint teheti.³⁷ Scipio Africanust pedig mint *a háború végzettől kijelölt vezérét* jellemzi a Livius narrációjában (*fatalis dux huiusce belli*).³⁸

Erősen ki van hangsúlyozva mindkét két vezér esetében, hogy a neveik is kötelezik őket a számukra kijelölt szerepre. Hannibalt már csak a családi öröksége, a Barcas vér is Róma

32 Galinsky 1996, 285.

33 Ilyen negatív *exemplum* az előbbieken említett Flaminius is, aki nem tett eleget a vallási kötelezettségeinek, és figyelmen kívül hagyta a sors intéseit.

34 Mineo 2015, 131.

35 A Liviusi Scipio és Hannibal párhuzamról részletesen, illetve további irodalom egyéb „párhuzamos életekként” összekapcsolódó személyekről Liviusnál: Rossi 2004.

36 Livius *unus hostis* jelzőjének bővebb tárgyalása: L'Hoir 1990, 231.

37 Hannibal esküje: Livius XXI. 1. 4

38 Livius XXII. 53. 6

ellenségének predesztinálja. Ismét Hanno szájába adja Livius az egyik kulcsmondatot, miszerint a rómaiakkal kötött szövetséget és a békét Hannibal személye önmagában fenyegeti:

*...non manes, non stirpem eius conquiescere viri, nec unquam donec sanguinis
nominisque Barcini quisquam supersit quietura Romana foedera.*

*Annak a férfiúnak [Hamilcarnak] sem halotti szelleme, sem utódai nem nyughatnak, és a
rómaiakkal kötött szerződéseket mindaddig veszély fenyegeti, míg a Barca nevéből és véréből
valók közül bárki is él.* (Hanno beszédéből a saját fordításom: Livius XXI. 10. 3)

Hanno itt azzal érvel, hogy Hannibal vérvonala magával hordozza a Rómával való szembenállást, amely Hamilcar halálával sem szűnik meg, hanem egyfajta családi örökségként tovább él Hannibalban. Hanno a beszédében visszatérően összeköti a Barca családot a háborúval. Hamilcarra *Mars alter*-ként hivatkozik (Livius XXI. 10. 8) és azt is hangsúlyozza, hogy hívei nevezik így. A háború Hamilcarral és családjával való azonosítása tehát eleve nem volt idegen koncepció a punok körében, Hanno azonban ezt Hannibal lejáratásának eszközeként használja az idézetben. Magát Hannibalt pedig *a háború fűriájának és gyűjtőcsóvjának* nevezi (Livius XXI. 10. 11).

Livius a Barca név és örökség kiemelésével azt sugallja az olvasó számára, hogy Hannibal (és egész családja) nem csupán személyes okokból, hanem egyfajta kvázi családon belül öröklődő determináció szerint is a rómaiak ellensége. Tehát a sorsuk elkerülhetetlenül a rómaiakkal való konfliktusban fog kicsúcsosodni. A generációkon átívelő harc a rómaiakkal a család történetét mintegy kollektív sorsként állítja be, amely mögött valamiféle magasabb hatalmat feltételezhet az olvasó.

Scipio Africanussal, kapcsolatban Livius szintén nem habozik érzékeltetni, hogy a Scipio név és a családi öröksége – punok vezéréhez hasonlóan – predesztinálja őt a sors által neki szánt feladatra, mégpedig Hannibal legyőzésére.

Scipio főparancsnokká választása során az elbeszélő emeli ki, hogy mikor a fiatal Scipio bejelenti, hogy pályázik a tisztségre az emberek lelkesen fogadták és sikeres és győzelmes fővezérséget jósoltak számára:

*In quem postquam omnium ora conuersa sunt, clamore ac fauore ominati extemplo sunt felix
faustumque imperium. Iussi deinde inire suffragium ad unum omnes non centuriae modo, sed
etiam homines P. Scipioni imperium esse in Hispania iusserunt.*

Minden arc felé fordult, és lelkes kiáltozással kívántak-jövendöltek neki szerencsés és sikeres fővezérséget. Amikor pedig szavazásra szólították őket, egytől egyig — nemcsak a centuriák, de minden egyes ember is — arra szavaztak, hogy Publius Scipio legyen Hispániában a főparancsnok. (Livius XXVI. 18. 8–9)

Livius, a tömeg hangsúlyozottan spontán reakciójával – a háború végső kimenetelét ismerő olvasók számára – mintha egyenesen sugallná, hogy Scipio megválasztása sorsszerű volt, hiszen egyedülként ő szállhat szembe Hanniballal, hogy a rómaiak harcát győzelemre vigye. Livius rögtön ez után a részlet után megjegyzi, hogy a lelkesedés csillapodtával az emberekben csakhamar aggodalom ébredt az újdonsült fővezérük fiatal kora miatt, illetve a Scipiók balszerencsájével kapcsolatban, hiszen éppen Hispaniában esett el az ifjú Scipio apja, illetve nagybátyja is.³⁹ A történetíró tudatosan emeli ki a Scipio névhez társított balszerencsés végzetet, hogy aztán a későbbiekben majd Scipio hispaniai beszédében új kontextust adjon ennek a mozzanatnak.

Scipio a katonáihoz intézett beszédében reflektál is a személye iránt felmerülő kételyekre:

Uereor ne cui uestrum maius id audaciusque consilium quam aut pro memoria cladum nuper acceptarum aut pro aetate mea uideatur. aduersae pugnae in Hispania nullius in animo quam meo minus obliterari possunt, quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spatium ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae funus interfecti sunt.

Ezért attól tartok, lesz közöttetek olyan, aki túl nagyra törőnek és merésznek találja ezt a tervemet, tekintettel a nemrég elszenvedett vereségekre és fiatal koromra. Nincs ember, akinek a szívéből nehezebb lenne kitörölni a Hispániában elvesztett csaták emlékét, mint az enyémből. Hiszen harminc nap leforgása alatt megölték apámat és nagybátyámat, úgyhogy családukban egyik gyászeset a másikat érte. (Livius XXVI. 41. 7–8)

Ezt követően pedig így folytatja:

Sed ut familiaris paene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica cum fortuna tum uirtus desperare de summa rerum prohibet. Ea fato quodam data nobis sors est ut magnis omnibus bellis uicti uicerimus. uetera omitto, Porsennam Gallos Samnites: a Punicis bellis incipiam.

De noha családom majdnem teljes elárvulása és megfogyatkozása megviseli lelkemet, hazám szerencséje és hősiessége nem enged csüggedni. A végzet különös rendelése folytán nekünk az

³⁹ Livius XXVI. 18. 11

a sors jutott, hogy győzelmünket minden jelentősebb háborúban vereség előzze meg. Nem is szólok a régi küzdelmekről: Porsennáról, a gallokról és a samnisokról, hanem a pun háborúkkal kezdem. (Livius XXVI. 41. 9–10)

Scipio beszédében itt közvetlenül megjelenik az a retorika, mely szerint a *fatum* irányítja Róma sorsának alakulását – a kezdeti vereségek ellenére minden nagy háborújukban végül győztesnek rendelve a római népet.

A beszéd folytatásában Scipio felsorolja a rómaiak Hannibali háborúban elszenvedett vesztes csatáit is (Livius XXVI. 41. 11–12) és a történelemben mindig működő *fatum* segítségével a múltbeli vereségeket a rómaiak közelgő győzelmének előjeleként állítja katonái elé.⁴⁰

A *fortuna* központi eleme Scipio beszédének. Maga a szó összesen négyszer hangzik el a beszédben.⁴¹ Scipio pedig 41. 14-től kezdődően arra hegyezi ki beszédét, hogy a *fortuna* már el is pártolt a punoktól és immár a rómaiakat támogatja. A fentebb olvasható 41. 9–10 idézetben is és több helyen kihangsúlyozza Scipio, hogy népének töretlen *virtusa*⁴² az, ami elnyerte számukra a *fortuna* pártfogását.

Scipio beszédében az istenek szerepét is kiemeli⁴³ a *fortuna* mellett. Megfigyelhető, hogy 41. 14-től az istenek szerepe lesz hangsúlyosabb. Az isteneket a Római Birodalom védelmezőinek⁴⁴ nevezi Scipio, hiszen a *fortunához* hasonlóan a halhatatlanok is ismét a római népet pártolják. Valamint Scipio azt is kijelenti, hogy fővezérré választását az istenek sugallták, illetve azt állítja a háború folytatása kapcsán az égiek sikert ígérnek jóslataikkal, jósjeleikkel és a Scipio álmában megjelenő látomások útján is (Livius XXVI. 41. 18).

Fontos megemlíteni, hogy Livius már korábban is beszámol arról, hogy Scipio a saját állítása szerint álmában megjelent látomások, illetve égi sugallatok vezérlésére cselekedett (Livius XXVI. 19.). Szerzőnk megjegyzi, lehetséges, hogy Scipio maga is hitt abban, hogy a végzet vezérli és ehhez az attitűdhöz némi vallásos megszállottság is társult, de az is lehet, hogy csupán a katonái további lelkesítésére – ha úgy tetszik manipulálására – költötte ezeket a történeteket a hadvezér. Mindenesetre Scipio Africanus vallásosságáról⁴⁵ más szerzők, például Gellius, is beszámolnak.⁴⁶ Ami számunkra jelentős; Scipiónak mint az istenek állítólagos kegyeltjeként való ábrázolása kapcsán az a szembetűnő kontraszt Hanniballal a vallásosságuk

40 Botha 1980, 71.

41 Livius XXVI. 41. 4, 9, 17 és 21

42 Livius XXVI. 41. 12

43 Az isteneket öt alkalommal említi Scipio a beszédben.

44 *di immortales imperii Romani praesides* (Livius XXVI. 41. 18)

45 Scipióról, mint az istenek kegyeltjéről és vallásosságáról: Walbank 1967, 54–55. és Téglásy 2007. illetve Scipio vallásossága Liviusnál specifikusan: Téglásy 2007, 16. jegyzet

46 Gellius: *Noctes Atticae* VI. 1. 6

terén.⁴⁷ Livius minden bizonnyal igyekezett Scipiót jó, míg Hannibalt rossz *ex plumbk*ént beállítani ebben a tekintetben.⁴⁸

Scipio hispaniai beszédében tehát azzal igyekszik motiválni katonáit a további sikerekért való küzdelemre, hogy a végső győzelmet is – az istenek által – Róma számára elrendeltetettnek írja le és hangsúlyozza, hogy fordult a két nép szerencséje.

Scipio beszédében a *fortuna* és az istenek támogatása is egy-egy népre – akik azt éppen vagy bírják vagy nem – vonatkoztathatóan jelenik meg⁴⁹. A *fatum* pedig mintha a forgandó szerencse és az istenek szeszélye felett állna⁵⁰, és a *fortuna*, illetve az isteni elrendeltetések folyamatosan váltakozó egészét egy magasabb síkra emelve, ezek összességéből határozná meg az események alakulását, mint egy állandó, változatlan tényező.

A fogalmak elkülönítését folytatva minden bizonnyal az isteni akarat a *fortuna* felett áll, hiszen nem vak és kiszámíthatatlan.⁵¹ Az istenek pártfogásában lehet bízni, hiszen az kiszámítható – elnyerhető a megfelelően elvégzett vallási szertartások, a *pietas*, illetve a *virtus* útján⁵². Scipio és a rómaiak épp a *pietas* és *virtus* által többek, mint Hannibal és a punok⁵³, hiszen a *fortuna* mellett az istenek pártfogásában is bíznak. Hannibal szempontjából kiemelten fontos a *fortuna*. Hiszen a Zamai csata előtti találkozásukkor Scipióhoz intézett beszédében⁵⁴ maga Hannibal is beismeri, hogy túlzottan bízott szerencséjében, amely elfordult tőle és a rómaiakat támogatja immár.⁵⁵ Francis Lazarus tanulmányában öt Liviusi beszéd alapján elemzi a *fortuna* retorikai és narratív szerepét, illetve Hannibal és a *fortuna* viszonyának alakulását. Lazarus Scipio hispaniai beszédét (XXVI.41.) jelöli meg fordulópontként a két nép szerencséje közt - Hannibalt elhagyja a *fortuna*, amely immár Scipiot és a rómaiakat segíti.⁵⁶

47 Rossi 2004, 362.

48 Bár ezen a ponton fontos megjegyezni, hogy Livius helyenként leír olyan tetteket is, melyek ellentmondanak Hannibal istenfélelmének híresztelt hiányával; ilyen például, amikor a pun vezér áldozatot mutat be vagy az isteneket hívva tesz esküt. Elég csak konkrét példaként vennünk Hannibal már korábban is említett esküit (Livius: XXI. 1. 4 és XXI. 45. 8).

49 Téglásy Katalin cikkében a *fortunát*, személyekhez kötődőnek definiálja, ami kevesek, még hozzá kiválasztottak privilégiuma a *felicítással* szemben, amelyet a római magistratusok és hadvezérek kollektíven bírnak, és amely egyfajta állandó isteni támogatást – és vallási jelentést – is magában foglal. (Téglásy 2007, 217–218.). A Scipio hispaniai beszédében szereplő *fortuna* sokkal inkább feleltethető meg a *felicitas* meghatározásának, hiszen a római nép kollektív szerencsáját érti alatta Livius. Azonban Téglásy azt is megjegyzi, hogy: „a *felicitas* a *fortunával* messzemenően azonos képzet”, és példaként hozza Cicero Pompeius imperiumáról szóló beszédét (Cicero: *De imperio Cn. Pompei*), amelyben a *fortuna* a *felicitas* szinonimájaként szerepel. (Téglásy 2007, 217.) Feltételezhetően ez a helyzet Livius esetében, és a *fortunához* itt a *felicitas* jelentéskörét kell társítanunk.

50 Kajanto is megjegyzi, hogy a *fatum* az istenek felett áll: Kajanto 1957, 60.

51 Stübler 1941, 167.: „Die Gottheit steht über der Fortuna, sie ist nicht blind und unberechenbar.”

52 A *pietas* és a *virtus* Scipio hispaniai beszédében: Botha 1980, 70–74.

53 Maga Hannibal is kiemeli a Scipióval való beszélgetésében Scipio *virtusát* és *pietasát*: *Ex calamitate uestrae domus decus insigne uirtutis pietatisque eximiae cepisti.* (Livius XXX. 30. 13)

54 Hannibal és Scipio beszélgetése: Livius XXX. 30–31.

55 Rossi 2004, 362.

56 Fortuna a Liviusi beszédekben: Lazarus 1978.

Scipio az újjászületés hasonlatával zárja hispaniai beszédét:

*Uos modo, milites, fauete nomini Scipionum, suboli imperatorum uestrorum uelut accisis
recrescenti stirpibus. (...) Breui faciam ut, quemadmodum nunc noscitis in me patris
patruique similitudinem oris uoltusque et lineamenta corporis, ita ingenii fidei uirtutisque
effigiem uobis reddam ut reuixisse aut renatum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat.*

*Ti csak bízzatok hát, katonák, a Scipio névben, vezéritek ivadékában, mintegy a kidöntött
törzs új hajtásában! (...) Én pedig hamarosan gondoskodom róla, hogy amiként most arcom,
tekintetem, alakom apámat és nagybátyámat juttatja eszetekbe, éppúgy elétek idézzem
szellemüket, állhatatosságukat és hősiességüket is, hogy mindegyikőtök elmondhassa: szeme
láttára támadt fel vagy született meg újra Scipio, a fővezér! (Livius XXVI. 41. 22–25)*

Hannibal kapcsán is megjelenik az ősök visszatérése:

*Hamilcarem iuuenem redditum sibi veteres milites credere; eundem vigorem in voltu vimque
in oculis, habitum oris lineamentaque intueri.*

*Az öreg katonák azt hitték, hogy Hamilcar tért vissza közéjük megifjodva: ugyanazt az életerőt
fedezték fel az arcán, ugyanazt az erélyt a tekintetében, az ő arcát vonásaiban. (Livius XXI. 4.*

2)

A két vezér családi öröksége ezekben az idézetekben ismét központi szerepet kap, tovább hangsúlyozva, hogy mindkét férfiú nagy dolgokra rendeltetett már csak származásuk végett is. Livius mindezt az ősök újjászületésének motívumával fejezi ki.

A Scipio beszédében megjelenő *új hajtás* hasonlata azonban nemcsak a Scipio személyében feltámadó és újjászülető ősök *virtusáról* szól. Az újjászületés nem kizárólag Scipio családjára, *gensére* értendő motívum, hanem magára Rómára és a római népre is vonatkozik.⁵⁷ Erre a feltámadás hasonlatra fut ki Scipio beszéde, kezdve a római történelem nagy vereségeinek korábbi felsorolásával – amelyek a Hannibal ellen elszenvedett veszteségekkel egészülnek ki, hogy aztán Scipiók *virtusával* együtt a maga a római nép és szerencséje is feltámadjon. Scipio azt állítja, hogy a *fatum*⁵⁸ rendelése, hogy Róma minden veresége után végül talpra álljon és feltámadjon, hogy aztán végül megszerezze a végső győzelmet minden nagy háborújában.

A két vezér családi öröksége kapcsán előkerül a *fatum*, illetve a *fortuna* Scipio és Hannibal már említett beszélgetésében is, a XXX. könyv 30–31. fejezeteiben. Itt maga Hannibal

⁵⁷ Botha 1980, 73.

⁵⁸ Livius XXVI. 41. 9–10

is megjegyzi, hogy anno a háborút még Scipio apjának consulsága idején indította – és ő volt az első római hadvezér is, akivel megütközött – kiemelve, hogy a sors keze lehet abban, hogy végül az ő fiához járul a békéről tárgyalni:

Hoc quoque ludibrium casus ediderit fortuna ut cum patre tuo consule ceperim arma, cum eodem primum Romano imperatore signa contulerim, ad filium eius inermis ad pacem petendam ueniam.

Azt is bizonyára a szerencse szeszélyes játéka rendezte így, hogy én, aki apád consulsága idején ragadtam fegyvert, és a római hadvezérek közül először ővele ütköztem meg, most az ő fiához járulok fegyvertelenül békét kérni. (Livius XXX. 30. 5)

De még ezelőtt Livius Hannibal beszédének elején a pun vezérrel is kimondatja, hogy ő maga és háborúja Scipióval a *fatumnak* van alávetve:

Si hoc ita fato datum erat, ut qui primus bellum intuli populo Romano quique totiens prope in manibus victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem, laetor te mihi sorte potissimum datum, a quo peterem.

Ha már úgy hozta a végzet, hogy éppen én, aki a rómaiak elleni háborút kezdtem, és oly sokszor volt már szinte a kezemben a győzelem, én folyamodom most békéért, örülök, hogy a sors végzése folytán épp tőled kell kérnem. (Livius XXX. 30. 2–3)

Livius tehát a két vezért a *fatum* segítségével teszi méltóvá a történeti munkájában, illetve narratívájában nekik szánt szerepekhez – melyeket a Liviusi retorika családi hátterük alapján is predesztinálnak állít be. Hannibal *unus hostis*, Róma nagy ellensége, Scipio Africanus pedig *fatalis dux*, aki a rómaiak győzelemre vezetésére hivatott.

Hannibal álma

Livius lejegyez egy hiedelmet is Scipio Africanus isteni származásával kapcsolatban, mely szerint egy hatalmas kígyó nemzette a római vezért (Livius XXVI. 19.).⁵⁹ A tény, hogy a történetíró külön hangsúlyozza, hogy ebben az esetben alaptalan kitalációról van szó, felveti a kérdést, hogy miért említi mégis Livius ezt a hiedelmet Scipióról.

Itt említeném meg Hannibal álmát, melyben a hagyomány szerint egy isteni ifjú jelenik meg neki. Az isteni ifjú azt mondja a pun vezérnek, hogy Iuppiter küldte őt Hannibalhoz, hogy

⁵⁹ Hasonló hiedelmet említ szerzőnk Nagy Sándor kapcsán (Livius XXVI. 19. 7), illetve Suetonius Augustus születéséhez társít egy kígyót, melyet Apollóval azonosít. (Suet. Aug. XCIV. 4)

az Italiába vezesse. A jelenés meghagyja Hannibálnak, hogy csak kövesse őt és el ne fordítsa másfelé a tekintetét. Hannibal azonban nem tudja emberi kíváncsiságát türtőztetni és visszanéz, hogy mi lehet az, amit nem szabad látnia. Ekkor egy hatalmas kígyót pillant meg, amely őt követi, az útjában mindent elpusztítva, valamint egy közeledő, mennydörgéssel kísért viharfelhőt. A kérdésre, hogy mit jelent a csodajel, isteni kísérője azt feleli Hannibálnak, hogy Italia pusztulását, de megdorgálja, hogy ő csak haladjon tovább előre és hagyja, hogy a végzet rejtve maradjon:

Ibi fama est in quiete visum ab eo iuvenem divina specie qui se ab Iove diceret ducem in Italiam Hannibali missum; proinde sequeretur neque usquam a se deflecteret oculos. Pavidum primo, nusquam circumspicientem aut respicientem, secutum; deinde cura ingenii humani cum, quidnam id esset quod respicere vetitus esset, agitare animo, temperare oculis nequivisse; tum vidisse post sese serpentem mira magnitudine cum ingenti arborum ac virgultorum strage ferri ac post insequi cum fragore caeli nimbum. Tum quae moles ea quidue prodigii esset quaerentem, audisse vastitatem Italiae esse; pergeret porro ire nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse. (Livius XXI. 22. 6-9)⁶⁰

A Scipio kígyótól való származásáról szóló hiedelem és a Hannibal álmában megjelenő, a punok vezérének nyomában járó kígyó kapcsán talán jogosan merülhet fel bennünk a kérdés, vajon Livius tudatosan összekapcsolja-e a két kígyót. Bár Livius nem ugyanazt a kifejezést használja a két lényre⁶¹, a „kígyótól származó” Scipio, mindenesetre egy kézenfekvő megfejtése lehet, annak, hogy mire is utal a Hannibalt követő csodalény.

Ebben az esetben nyilván Hannibal álma új értelmezést nyer és kígyó egyértelműen negatív ómenként kódolható, ha Hannibal végzet által rendelt legyőzőjével, Scipioval azonosítjuk. A kígyó képe egyébként a görög, illetve a római kultúrában pozitív és negatív csodajelként is egyaránt gyakran előfordul.⁶² A balszerencsés jelként való értelmezés verzióját erősíti az

60 A hagyomány szerint itt álmában megjelent neki egy istennek látszó ifjú, mondván: Iuppiter küldte, hogy ő vezesse Hannibalt Itáliába; kövesse hát, és sohase vegye le róla a tekintetét. Hannibal először bátortalanul követte őt, nem nézett sem oldalra, sem hátra; de azután az emberi kíváncsiság ösztönzésére azon kezdte törni a fejét, mi lehet ott, amiért nem szabad hátranéznie, és nem tudott parancsolni a szemének. A háta mögött egy hihetetlenül nagy kígyót pillantott meg, amely a fákat, cserjéket legázolva jött utána, mögötte pedig az égen nagy mennydörgés közepette viharfelhő közeledett. Ekkor megkérdezte, hogy mi ez a szörnyűség és mit jelent, mire azt a választ kapta, hogy ez Itália pusztulása; ő csak haladjon tovább előre, ne kérdezzen többet, és nyugodjon bele, hogy a végzetet homály fedi. (Livius XXII. 22. 6–9)

61 *serpens* (XXI.22.7-9); *anguis* (XXVI.19.7-8) – Servius Aeneis kommentárjában így különíti el a kígyókra használt kifejezéseket: *Angues aquarum sunt, serpentes terrarum, dracones templorum (...) sed haec significatio plerumque confunditur.* (Servius A. 2. 204 – Saját fordításom: *Az angues vízi kígyók, a serpentes szárazföldi kígyók, a dracones „templomi” kígyók (...) de ezeket a jelenségeket többnyire összekeverik.*)

62 A kígyó szimbólumról: Hixson 2020.; Illetve a kígyóknak tulajdonított szerepek közt volt az ókorban a gyógyításon kívül az őrző, védelmező szerep is. A kígyók gyakran a templomok és más szent terek őrzőiként jelennek meg, valamint Iuno Sospita ábrázolásában is feltűnnek. Több istenséghez is köthetőek a kígyók: a

esetünkben, hogy Livius a pun háborúk során egy másik alkalommal is említ egy kígyót, mégpedig Tiberius Semporius Gracchus halálának ómeneként.⁶³ Valamint fontos a visszapillantás motívuma is, amikor Hannibal isteni kísérijének utasítása ellenére néz hátra az őt követő jelenségre. Ha Orpheus és Eurydice történetére gondolunk, akkor ez a mozzanat is egy szerencsétlen végzetet jósol Hannibal számára.

Szintén a mitológia világából juthatnak eszünkbe a Furiák vagy Erynnisek, a bűnösöket üldöző bosszúálló istennők, akiket gyakran kígyóval ábrázolnak. A Furiák különösképp üldözték a hamis eskütevőket, és ahogy láthattuk Livius nagy hangsúlyt fektetett Hannibal esküszegőként való ábrázolására.⁶⁴ Ez tovább erősíti a relevanciáját annak, hogy a Hannibal álmában szereplő kígyót, az istenek bosszújaként a pun vezért üldöző Scipióval azonosítsuk. A kígyó az ókorban az újjászületés és a halhatatlanság szimbóluma is. Ez a motívum pedig ahogy azt Scipio hispaniai beszédében⁶⁵ is olvashattuk kapcsolódik Scipio Africanus személyéhez.

A pun háborúktól kicsit elszakadva, az *Ab Urbe Condita* egészét vizsgálva egy másik kígyóképében megjelenő csodajelre is érdemes lehet felfigyelnünk. Ugyanis Livius egy kígyó ómenéhez köti azt a történetet, is mikor Tarquinius Superbus elküldi fiait – és velük együtt Luciuc Iunius Brutust – Delphoiba, hogy megtudja, mit jelent az alábbi csodajel:

Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex columna lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus quam anxiis implevit curis.

Miközben a király ezeken munkálkodott, rémisztő jósjel tűnt fel a palotában: az egyik faoszlopról kígyó siklott le, ami nagy zűrzavart, rémületet keltett, de a király szívét nem is annyira a hirtelen ijedség járta át, inkább balsejtelem kezdte szorongatni. (Livius I. 56. 4–5)

Tarquinius Superbus, Róma utolsó királya a gőg, a hybris egyik legelrettetőbb példája⁶⁶ a római hagyományban. Livius Hannibal ábrázolásában pedig szintén utolérhető a pun vezér hybrisének retorikája. Példa erre a XXX. könyv 30. fejezete, mikor Hannibal Scipiót

legismertebb köztük Asclepius, illetve Mercurius, de a Minerva, Ceres és Apollo ábrázolások kapcsán is gyakran szerepet kapnak a kígyók. Hannibal, Scipio és a kígyó ómenének vonatkozásában Mercuriust – mint a találekonyosság és ravaszság, Minervát – mint a bölcsesség és a stratégiai hadviselés, Apollót pedig mint a prófécia és jóslatok képviselőjét érdemes említenünk.

⁶³ Livius XXV. 16. 1-4

⁶⁴ A rómaiak részéről a háború jogosságának igazolása kapcsán már tárgyaltam, hogy a pun hitszegés narratívájának központi szerepe van Liviusnál. Hannibal esküszegőként való ábrázolásának legjobb példája a már korábban említett kiforgatott *fetialis* rítus.

⁶⁵ Livius XXVI. 41. 22–25

⁶⁶ A Tarquiniusok kapcsán a hybrisről és *cupido regni*ről bővebben: Michels 1951.

figyelmezteti, hogy ne essen a hybris csapdájába, – hiszen a hadszerencse forgandó⁶⁷ – saját magát állítva intőpéldaként.⁶⁸ Hannibal kiemeli a szerencse forgandóságát a Scipióhoz intézett beszédében. Livius pedig a Hannibal szájába adott szavakkal lényegében a felemelkedés és a bukás körforgásának motívumát írja körül. Ami mindkét hadvezér történetét körbe foglalja – a zseniális hadi sikerektől egészen a száműzetésben való halálukig. A száműzetésük kapcsán magával Tarquinius Superbus személyével is párhuzamba állítható Hannibal és Scipio. Bár azt azért talán túlzás lenne kijelenteni, hogy ezt már a Hannibal álmában megjelenő kígyóval tudatosan előrevetítette volna Livius.

Tarquinius Superbus és a hybris kapcsán érdemes lehet kiemelni azonban a két uralkodót, akikről Scipióhoz hasonlóan elterjedt a hiedelem, hogy kígyó nemzette őket: Nagy Sándort (Livius XXVI. 19. 7), illetve Augustust (Suet. *Aug.* XCIV. 4). Nagy Sándort Livius maga említi, azonban az Augustusról keringő pletykáról nem ír. Vagy azért, mert ezt nem ismerte, vagy pedig tudatosan hallgat a princeps személye kapcsán is felmerülő hiedelemről. Merész teória talán, hogy Livius a kígyóval kapcsolatba hozott uralkodókat – Tarquinius Superbust és Nagy Sándort – intő példaként állítja Augustus elé, burkoltan bár, de egyenesen a princepsnek címezve az üzenetet a hybris hibájába esett uralkodók sorsáról. Azonban, ha mindezt egy pillanatra feltételezzük, azt láthatjuk, hogy Livius – jó szokásához híven – pozitív és negatív *exemplum*okat is állít Augustus elé, méghozzá éppen Scipio és Hannibal képében. Hiszen a történetíró a két vezért példaként igyekezhetett állítani olvasói elé egy, a rómaiak számára igen kényes kérdésben is; méghozzá a királysághoz való viszonyukban.

A XXVII. könyvben a Baecula városa melletti csatában Scipio győzelmet arat Hasdurbal felett, majd ezt követően mikor a hispaniaiak királyukként kezdik éltetni őt, Scipio erélyesen csendet parancsol és hárítja a király megszólítást:

*Tum Scipio silentio per praeconem facto sibi maximum nomen imperatoris esse dixit
quo se milites sui appellassent.*

*Scipio a kikiáltó útján csendet parancsolt, és kijelentette, hogy az ő szemében a legdicsőbb
cím a fővezér, amellyel katonái megtisztelték. (Livius XXVII. 19. 3–4)*

*Sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii mortales
stuporent id ex tam alto fastigio aspernantis.*

67 Fortuna a Liviusi beszédekben: Lazarus 1978, 128–131.

68 Hannibal hybriséről bővebben: Mader 1993, 205–224.

Még a barbárokat is megérintette ennek a jellemnek a nagysága, amikor emelkedett lélekkel utasította vissza azt a címet, amely a többi halandót elvakítja fényével. (Livius XXVII. 19. 6)

Ezzel szemben Hannibal az elrettentő példa, aki a hybris hibájába esik ismételten, valamint a *cupido regni*, avagy a hatalomvágy vádja is felmerül vele kapcsolatban, Hanno beszédeiben:

An hoc timemus ne Hamilcaris filius nimis sero imperia immodica et regni paterni speciem videat et, cuius regis genero hereditarii sint relictis exercitus nostri, eius filio parum mature seruiamus? Ego istum iuvenem domi tenendum sub legibus, sub magistratibus, docendum vivere aequo iure cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet.

Vagy netán attól tartunk, hogy Hamilcar fia túl későn fogja megismerni a korlátlan hatalmat és apja királyságának ragyogását, és hogy nem szolgálhatjuk elég korán annak a királynak a fiát, aki a mi seregeinket mint valami örökséget hagyta a vejére? Én úgy gondolom, itthon kell tartanunk ezt az ifjút, a törvényeknek és a tisztségviselőknek alávetve, és meg kell tanítanunk a többiekkel egyenlő jogok szerint élni, nehogy egykor még óriási tűzvész támadjon e parányi szikrából. (Livius XXI. 3. 5–6)

Iuvenem flagrantem cupidine regni viamque unam ad id cernentem si ex bellis bella serendo succinctus armis legionibusque vivat, velut materiam igni praebentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc incendium quo nunc ardetis.

Elküldtéték a sereghez ezt az ifjút — mondta -, akiben csak úgy lobog a királyi hatalom utáni vágy, és célja elérésére csak azt az egy utat ismeri, ha egyik háborút a másik után indítja, és fegyverekkel, légiókkal veszi körül magát. Mint ha csak rőzsét dobtatok volna a tűzre! Magatok tápláljátok a tűzvészt, amelytől most ég a házatok. (Livius XXI. 10. 4)

A kígyó képétől eltávolodva érdemes a Hannibal álmában szereplő mennydörgéssel kísért, közeledő viharfelhőnek is figyelmet szentelni. A viharfelhő képe hétköznapi értelemben is előre vetíti a közelgő vihart, amely itt – a Hannibálnak megjelent isteni ifjú állítása szerint – Itália pusztulását jelenti. Tehát a Hannibalt követő égi jelenség a háború és az azzal járó pusztítás előhírnöke.

Ha azonban Hannibal álmának rossz ómenként való értelmezése⁶⁹ mellett maradunk, felmerül a kérdés, hogy a pun vezér nyomában közelgő pusztítás valóban Itáliára és Rómára vonatkozik-

⁶⁹ Ez a gondolat jelenik meg Gottfried Madernél is, aki szerint a Hanno által punok számára megjósolt katasztrófával összekapcsolódik Hannibal álma – amit ő is baljós jelként értelmez. (Mader 1993, 213.)

e. Maga a mennydörgés és a viharfelhő talán legkézenfekvőbb asszociációja Iuppiter, akit az álomban megjelenő isteni alak is megnevez, mint az istent, aki őt Hannibalhoz küldte.

Ha visszaemlékszünk a korábban már tárgyalt Hannibal által végrehajtott *fetialis* rítusra – melyről Livius szintén a XXI. könyvben számol be, közvetlenül az első ütközet előtt – azt láthatjuk, hogy Hannibal itt épp Iuppiternek mutat be áldozatot⁷⁰. Feltehetően az álmában látottak miatt a punok vezére bízik az isten pártfogásában a háborúra nézve, és a katonáinak motiválása végett tett rituális esküje mellett az is célja talán, hogy Iuppitertől kérje a győzelmet. Azonban, ahogy arra már a korábbiakban is kitértem, Hannibal a szertartást – a rómaiak értelmezése szerint – helytelenül hajtja végre. A kiforgatott szertartással pedig ebből következően éppen Iuppitert sérti meg.

A Iuppiter által küldött isteni ifjú kijelentése pedig, hogy a Hannibal álmában látott csodajelek (a kígyó és a viharfelhő) Italia pusztulásának előjelei, végsősoron hamisnak tűnik, hiszen a háború a rómaiak győzelmével zárul. Így akár az az elképzelés is megfogalmazódhat az olvasóban, hogy Iuppiter szándékosan vezeti félre Hannibált az álommal, és valójában Rómát támogatja.⁷¹ Ezáltal az álomban a viharfelhővel előrejelzett pusztítás elképzelhető, hogy valójában a punokra vonatkozik, úgy mint rájuk a jövőben lesújtó isteni büntetés, melyet Iuppiter talán éppen a kiforgatott *fetialis* rítus miatt rendel el.

A visszafordulás motívuma ebben az értelmezésben is kulcsszerepet játszik. Hiszen, ha Hannibal álmát Livius valóban Hannibal háborújának allegóriájaként⁷² akarta ábrázolni, akkor a háború korai szakaszában a pun győzelmeket és rómaiaknak okozott pusztítást jelképezi az, amikor Hannibal az isteni kísérőjét követi – tekintetét, az isteni utasítás szerint, az előtte lévő úton tartva. A Hannibal nyomában közeledő kígyó és viharfelhő – melyeket Hannibal itt még nem lát – a punok sikereit jelzi előre, ahogyan azt a Iuppiter által küldött ifjú is állítja. A visszapillantás mozzanata – amely egyértelműen isteni utasítás ellenére történik – jelenti a fordulópontot. Mikor Hannibal visszatekint a háta mögé az jelképezheti Hannibal

70 Hannibal második esküje, a *fetialis* rítus keretén belül: Livius XXI. 45. 8–9

71 A kígyó képe lényegében szintén Iuppiterhez kötődik, ha a Hannibal álmában szereplő csodalényt a kígyótól származó Scipióval azonosítjuk. Hiszen mind a kígyótól származó Scipio hiedeleme, mind pedig a Nagy Sándorról elterjedt hasonló babona kapcsán a hagyomány a csodalényt Iuppiterrel azonosította – isteni származást tulajdonítva az említett két hadvezérnek. Scipiónak eleve kihangsúlyozott az istenekkel – és különösen a Iuppiterrel – való kapcsolata Liviusnál. (Erről bővebben: Téglásy 2007. 209–237.) Ez is arra utal, hogy Iuppiter a rómaiakat segíti a háborúban.

72 Hannibal álmának allegorikus értelmezése: Cipriani 1984, 123.

visszavonulását Róma városa alól⁷³ vagy éppen a pun vezér Africába való visszatérését⁷⁴ is, mikor már fordult a két nép szerencséje, és Hannibal saját hazája védelmére kényszerül elhagyni Italiát. Így a visszapillantással lényegében „eljátssza az esélyét” Hannibal, hogy Rómát véglegesen térdre kényszerítse. A punok vezére fel kell, hogy hagyjon az itáliai pusztítással, hisz a közelgő pusztulás veszélye immár a saját népére és Carthagóra vet árnyékot. Tehát a míg a hátratekintés előtt a Hannibalt követő kígyó és viharfelhő a punok itáliai sikerére utalnak, úgy a végzetes visszafordulással – amely az isteni parancs megszegése – ugyanezek a csodajelek éppen Hannibal hazájára, illetve a punokra vonatkozó pusztulás ómenjeiként válnak értelmezhetővé. Ahogy azt Manfred Fruhmann nagyon találóan megfogalmazza: „az álomkép nem mond semmi hamisat, azonban nem mondja el a teljes igazságot”⁷⁵.

Ha az álom allegorikus értelmezését elfogadjuk, akkor ez a fajta kétértelműség az, amely alapján kimondhatjuk, hogy a látomásban előrevetített pusztítás utalhat mind a Hannibal által Italiára mért csapásokra, mind pedig a punok által elszenvedett későbbi vereségekre – melyek isteni büntetésként sújtják Hannibalt, mivel Iuppiter (állítólagos) küldötte utasítása ellenére maga mögé pillantott és olyat látott, amit az isteni akarat nem engedélyezett számára.

73 A XXVI. könyv 11. 2–4-ben olvashatjuk, hogy Róma miként úszta meg két egymást követő napon is az ostromot egy vártalanul és csodálatos módon lecsapó felhőszakadásnak hála. A *prodigium* kapcsán újabb kontextust nyer a Hannibal álmában szereplő közelgő viharfelhő is, mint előjele annak, hogy a Hannibal nem fogja tudni véghez vinni a pusztítást, amire lehetősége lenne és a háborút sem fogja megnyerni. Hiszen visszavonul Róma alól – amit az álomban a visszapillantás mozzanata jelképez – és így Róma végső pusztulására nem kerül sor. Livius a Cannae-i győzelem után is megjegyzi, Maharbal szájába adva, hogy: „*non omnia nimirum eidem di dedere. Vincere scis, Hannibal; uictoria uti nescis.*” *mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio.* (Livius XXII. 51. 4) – „*Hát igen, az istenek nem adnak meg mindent egy embernek. Győzni, azt tudsz, Hannibal, de a győzelmet kihasználni nem tudod!*” Azóta is az az általános nézet, hogy ez az egy nap késlekedés mentette meg Rómát és a birodalmat. – Ez a részlet is azt sugallja, hogy Hannibal azzal, hogy nem vitte végbe a teljes pusztítást Italiában – mivel magát Róma városát nem támadta meg – elveszti az istenek támogatását a háborúra nézve. Ezt tovább hangsúlyozza Hannibal egy katonáihoz intézett beszéde is: *Romam vos expugnatos, si quis duceret, fortes lingua iactabatis. En, minor res est: hic experiri vim virtutemque volo. Expugnate Nolam, campestrum urbem, non flumine, non mari saeptam. Hinc vos ex tam opulenta urbe praeda spoliisque onustos vel ducam quo voletis vel sequar.* (Livius XXIII. 45. 9–10) – *Nagy volt a szátok, hogy ha valaki odavezet, elfoglaljátok Rómát is! Tessék, most egy kisebb feladattal szeretném próbára tenni erőitöket és hősiességeket. Vegyétek be Nolát, ezt a síkságon fekvő várost, amelyet sem tenger, sem folyó nem oltalmaz – és ha majd ebben a dús gazdag városban megrakodtatok fegyver- és egyéb zsákmánnyal, elvezetlek, vagy akár követlek is, ahová akarjátok!* – Azzal, hogy Livius itt Róma ostromát Nola sikeres bevételéhez köti, előrejelzi, hogy a punok sosem támadnak majd közvetlenül a Város ellen, hiszen Nolánál sem sikerül győzelmet aratniuk.

74 Cipriani Hannibal álmának allegorikus jelentésének értelmezésekor a Liviusi szöveghez kapcsolja Artemidoros Álmoskönyvének egy a visszapillantásra vonatkozó részletét: „*Ha valaki arról álmodik, hogy a feje úgy fordul el, hogy látja a mögötte lévő dolgokat, az azt jelzi, hogy akadályokba ütközik a hazájából való végleges elvándorlása, mivel [az ilyen álom] a vándorlással kapcsolatos döntése megváltozását jósolja, s mindenféle vállalkozásaiban is akadályokat jelez...* Azok számára, akik külföldön tartózkodnak, késői és váratlan hazatérést jósol. Mivel azt jelenti, hogy az ember viszontlátja a hazáját, még akkor is, ha ez meghaladná saját lehetőségeit.” (Artemidoros: *The interpretation of dreams (Oneirocritica)* Ford. Robert J. White. alapján a saját fordításom angolból) Cipriani ez alapján azt konklúziót vonja le, hogy Hannibal visszapillantása a pun sereg Italiából való hazatérését jelzi előre.

75 Fruhmann 1983, 24.: „Das Traumgesicht sagt nichts Unwahres, es sagt jedoch nicht die ganze Wahrheit.”

Maga a pusztítás képe, érthető módon, gyakran van társítva az *unus hostis*ként ábrázolt Hanniballal. Azonban nem csak a rómaiak emelik ki Hannibalt mint pusztítót, hanem Hanno is⁷⁶. Akinek beszédein végig követhető az, ahogy a visszatérő tűz, illetve tűzvész metaforákkal kiemeli a pusztító erőt, amit a pun vezér képvisel:

Ego istum iuvenem domi tenendum sub legibus, sub magistratibus, docendum vivere aequo iure cum ceteris censeo, ne quandoque parvus hic ignis incendium ingens exsuscitet.

Én úgy gondolom, itthon kell tartanunk ezt az ifjút, a törvényeknek és a tisztségviselőknek alávetve, és meg kell tanítanunk a többiekkel egyenlő jogok szerint élni, nehogy egykor még óriási tűzvész támadjon e parányi szikrából. (Livius XXI. 3. 5–6)

Iuvenem flagrantem cupidine regni (...) velut materiam igni praeberentes, ad exercitus misistis. Aluistis ergo hoc incendium quo nunc ardetis.

Elküldtéték a sereghez ezt az ifjút — mondta -, akiben csak úgy lobog a királyi hatalom utáni vágy (...) Mint ha csak rőzsét dobtatok volna a tűzre! Magatok tápláltátok a tűzvészt, amelytől most ég a házatok. (Livius XXI. 10. 4)

Az alábbi Hannói részletben pedig a tűz- és tűzvész fogalma – ami lényegében a háború és a pusztítás metaforája – egyenesen magával Hanniballal van azonosítva:

Hunc iuvenem tamquam furiam facemque huius belli odi ac detestor.

Gyűlölöm és átkozom ezt az ifjút is, a háború fúriáját és gyújtócsóvját. (Livius XXI. 10. 11)

Hanno beszédeiben Hannibal – mint a háborút hozó pusztító tűz – egyértelműen baljóslatú képként jelenik meg. Előrevetíti, hogy a pun vezér saját hazájára is pusztulást hoz majd – vagyis lényegében a pusztító tűz végül önmagát is elemésztí.

Ezekben a Hannói fiktív beszédekben, Livius előrevetíti magát a háborút és annak kimenetelét is. Hanno egyfajta tragikus vates-szerepben hiába figyelmezteti népét a Hannibal személyében rejlő veszélyre, a punok saját vesztükbe rohannak. Hanno beszédeiben, ahogy azt a fentebbi példák is jól szemléltetik, Hannibal kizárólagos okaként jelenik meg a háborúnak. Ahogy korábban már tárgyaltam egyfajta családi örökségből fakadó determináltságot is kihangsúlyoz Hanno. Mintha a rómaiak elleni háborúnak egy család bosszúszomja, illetve a pusztító tűzként jellemzett Hannibal miatt kellene kitörnie.

⁷⁶ Ezt Mader is kiemeli tanulmányában: Mader 1993, 210.

Róma, a győztes

Ahogy azt már megfigyelhettük a *fatum* megjelenése gyakran előrejelzi Róma végső győzelmét, így a Róma városához, illetve a római néphez közvetlenül kapcsolódó sorsszerűségeknek is érdemes néhány gondolatot szentelni. A Város nagyságának, nagyra-hivatottságának központi szerepe van Livius munkájában. Az első könyvben az alapítás kapcsán Livius több ízben is eleve elrendeltetettnek állapítja meg Róma történelmi szerepét, illetve a *fatum*mal hozza kapcsolatba a római nép nagyra-hivatottságát, későbbi dicsőségét és legyőzhetetlenségét.⁷⁷ De természetesen az általunk vizsgált Hannibali háborúk esetében sem ritka, hogy ilyesmire példát találunk.

Róma legyőzhetetlenségének sorsszerűségét látszik sugallani Livius a narrációjában, mikor Hannibal felderítői első ízben összecsapnak a rómaiakkal Italia földjén. A kis csetepatéről azt írja, hogy meglepően heves harc bontakozott ki, amely a háború kezdete és ómene volt. Az elbeszélő azt is hozzáteszi, hogy ez az aprócska – a rómaiak győzelmével záródó – ütközet előrevetítette a háború végső kimenetelét, vagyis Róma diadalát. Bár ennek ára azonban – ahogy Livius leírja – rengeteg küzdelem és véráldozat lesz:

Hoc principium simul omenque belli ut summae rerum prosperum eventum, ita haud sane incruentam ancipitisque certaminis victoriam Romanis portendit.

Ez volt a háború kezdete, amely előjelértékű is volt: megjósolta a rómaiaknak a végső sikert, de egyúttal azt is, hogy kétesélyes küzdelem és tömérdek véráldozat vezet majd odáig. (Livius

XXI. 29. 4)

A győzhetetlen Róma retorikáját erősíti Scipio Africanus a korábbiakban már tárgyalt hispaniai beszéde is, ahol – a múltból hozott példákkal; többek közt a Porsenna ellen vívott háborúval, a gallok támadásával, valamint az első pun háborúval alátámasztva – azt bizonygatja a fővezér, hogy Róma sorsa az, hogy minden egyes vereségéből felállva övé legyen a végső diadal minden háborúban.⁷⁸

Nem túlzás kijelenteni, hogy a Hannibal elleni háború hasonló horderejű válságként vonult be a római történelembe, mint a fent említett események. Ezért most vizsgáljuk meg, – a szállóigévé híresült „*Hannibal ad portas*” mondás tükrében – hogy miként jelenik meg Livius munkájában a Róma kapuit fenyegető ellenség képe, illetve, hogy miként kapcsolja hozzá szerzőnk a sorszerűséget.

⁷⁷ Livius: I. 1. 4; 4. 1 és 16. 7

⁷⁸ Livius XXVI. 41. 9–10

Még a római hadüzenet előtt, mikor Saguntum elestének híre elér Rómába, Livius megemlékezik a senatorokban ébredt aggodalomról az állam létéért: *mintha az ellenség máris a kapu előtt állna* (Livius XXI. 16. 2).

Publius Cornelius Scipio, az első itáliai összecsapás, a Ticinusi csata előtti beszédében is kijelenti katonái előtt, hogy az egész római birodalom sorsa áll most rajtuk, és épp úgy kell itt helyt állniuk, mintha Róma falai előtt harcolnának:

Hic est obstandum, milites, velut si ante Romana moenia pugnemus. Unusquisque se non corpus suum sed coniugem ac liberos parvos armis protegere putet; nec domesticas solum agitet curas sed identidem hoc animo reputet nostras nunc intueri manus senatum populumque Romanum: qualis nostra vis virtusque fuerit, talem deinde fortunam illius urbis ac Romani imperii fore.

Itt kell helytállnunk, katonák, éppen úgy, mintha Róma falai előtt harcolnánk. Ki-ki érezze át, hogy pajzsával nemcsak saját testét, hanem hitvesét és kicsiny gyermekeit is védi. De ne is csak a maga családjáért aggódjon, hanem gondoljon bele újra meg újra, hogy a senatus és a római nép most ránk tekint, a mi karunkban bíz, és hogy helytállásunktól, hősiességünkötől függ a Város és a birodalom jövő sorsa. (Livius XXI. 41. 15–17)

A kapuk előtti ellenség többszöri előrevetítése után végül mikor Hannibal már tényleg közvetlenül a Várost fenyegeti azt olvashatjuk, hogy egy váratlan, de annál hatalmasabb jégeső és felhőszakadás elhalasztja az összecsapást Róma alatt két egymást követő napon is. Mihelyt azonban a seregek visszatérnek táboraikba, az ég csodálatos módon kiderül.⁷⁹ Livius itt a narrációban megjegyzi, hogy a punok egyértelműen csodajelnek vették a felhőszakadást, a római nézőpontról azonban hallgat. Mindenesetre Hannibal végül odébbáll seregével, és mint tudjuk, Róma ostromát nem kíséri meg. Livius, ahogy azt már megszokhattuk nem fűz kommentárt a *prodigium*hoz, de az olvasók számára az üzenet egyértelmű; a *fatum* mentette meg Rómát.⁸⁰

A különböző jóslatok kapcsán is több alkalommal felmerül, hogy a rómaiak sorsa hamarosan jóra fog fordulni és végül győzedelmeskedni fognak a földjükre törő punok felett. A Cannae-i tragédia után Livius *prodigium*ok, rossz ómenek soráról számol be. Kiemelendő a Vesta-szüzek paráznasága⁸¹, amelyet követően a rómaiak Delphoiba követeket küldtek, hogy

⁷⁹ Livius XXVI. 11. 2–4

⁸⁰ Ahogy azt már a 73. jegyzetben is említettem: Hannibal Nolai kudarca is előrejelzi, hogy Róma városát sosem fogják bevenni a punok, és így a rómaiakat sem lesznek képesek soha legyőzni.

⁸¹ Livius XXII.57. 2–6

megtudják, hogyan tudnák kiengesztelni az isteneket, melyre végül az a válasz érkezett, hogy küzdelem a rómaiak győzelmével fog véget érni, ha az előírt szertarásokat pontosan hajtják végre és nem keríti őket hatalmába az elbizakodottság.⁸² Illetve szintén a Vesta-szüzek botránya kapcsán, a Sorskönyvek intésére, rendkívüli áldozatokat mutattak be⁸³ – köztük emberáldozatot⁸⁴ is.

A már korábban említett Marcius jós jövendölése a Cannae-i tragédiáról hitelt adott második próféciájának is, melyben pedig az állt Livius szerint, hogy amennyiben a rómaiak Apollo tiszteletére rendezett játékokat tartanak és görög szertartás szerinti áldozatot mutatnak be, sorsuk egyre kedvezőbb lesz. Marcius jós ezen jóslata kapcsán is beletekintettek a Sibylla-könyvekbe.⁸⁵

Valamint a Magna Mater kultusz Rómába érkezését is a Sorskönyvekhez köti Livius. Mikor a gyakori köesők miatti vallásos aggodalom közepette a rómaiak ismét a szentkönyvekhez fordultak, egy olyan jósverset találtak, mely szerint:

Quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset eum pelli Italia uincique posse si mater Idaea a Pessinunte Romam aduecta foret.

Ha egyszer külföldi ellenség támad Itália földjére, úgy tudják elűzni Itáliából és legyőzni, ha Pesszinusból Rómába hozzák az Idai Anyát. (Livius XXIX. 10. 5)

Láthatjuk, hogy ahol Livius valamiképp utal arra, hogy mit is olvastak ki a Sorskönyvek jósverseiből, ott általánosan az jelenik meg, hogy ezek a rómaiak helyzetének jobbrafordulását ígérték, az előírt fogadalmi és áldozati szertartások végrehajtásának fejében.

Periochae, az elveszett könyvek problémája

Ha már a *fatum* megjelenését Róma és Carthago összefonódó sorsának tükrében vizsgáltam, egy pár szó erejéig megemlékeznék az elveszett könyvekről is. Hiszen az első és a harmadik pun háborúkat tárgyaló könyvek sajnálatosan nem maradtak ránk, azonban a *Periochae*, a könyvek tartalmáról készült rövid összefoglalások alapján nagy vonalakban megvan a képünk arról, hogy Livius miről is írt ezekben a könyvekben.

Az elrendeltettség egyik talán legközismeretesebb római példája az első pun háborúhoz köthető, méghozzá Publius Claudius Pulcher drepanai tengeri vereségéhez, melyet

82 Livius XXIII. 11.

83 Livius XXII.57. 2–6

84 Livius XXII. 57. 6

85 Livius XXV. 12.

a hagyomány, hogy a madárjóslás kedvezőtlen előjeleinek semmibevételével magyaráz. Több szerző is leírja az anekdotát, mely szerint mikor a szent csirkék nem voltak hajlandóak enni, Pulcher „Ha nem esznek, akkor igyanak!” felkiáltással a tengerbe dobatta a madarakat.⁸⁶ Livius is megemlíti mindezt a XIX. könyv tartalmi kivonatában:

Claudius Pulcher cos. contra auspicia profectus - iussit mergi pullos, qui cibari nolebant - infeliciter aduersus Carthaginienses classe pugnavit. (...) P. Claudi qui contemptis auspiciis male pugnaverat.

Claudius Pulcher consul, aki a jósjelek ellenére indult el – elrendelte, hogy a csirkéket fojtsák vízbe, mivel nem akartak enni – szerencsétlen csatát vívott a karthágói flottával. (...) P. Claudius, aki figyelmen kívül hagyta a jóslatokat, rosszul harcolt. (Saját fordításom: Livius Periochae XIX.)

A rövid összefoglaló alapján a hangsúlyt ő is az előjelek figyelmen kívül hagyására helyezi, bár sajnos magának az eseménynek a leírása híján nem tudjuk elemezni, hogy mekkora jelentőséget tulajdonít ebben az esetben Livius a vereség bármiféle sorszerűségének, netán a Pulchert isteni büntetésként utolérő csatavesztésnek.

A harmadik pun háborúról szóló könyvek hiánya miatt pedig azért fájhat a szívünk, mivel itt azt lenne érdekes megvizsgálni, hogy Livius hogyan köti össze a *fatummal* Carthago pusztulását. Hiszen Róma nagy ellenségének végzetére már a korábbiakban is volt utalás.⁸⁷ Valamint egy, a második pun háború lezárását követően Hannibal szájába adott megjegyzésre is érdemes felkapnunk a fejünket. Hannibal azt mondja:

Nulla magna ciuitas diu quiescere potest; si foris hostem non habet, domi inuenit...

Egyetlen nagy állam sem képes elviselni a hosszú nyugalmat. Ha nem akad ellensége kívül, majd talál belül... (Livius XXX. 44. 8)

Az elképzelés, hogy Carthago bukása a római erkölcsök és hagyományok hanyatlását hozta magával, gyakran megjelenik a görög és a római történetírásban.⁸⁸ Különösen Poseidonius és Sallustius⁸⁹ esetében jelentős ez, akik szerint az erős és méltó ellenfél által keltett félelem szükséges ahhoz, hogy a népet rendben tartsa. Ezt az elképzelést a Carthago megsemmisítését ellenző Scipio Nasica szájába adja mindkét szerző, azzal az indoklással, hogy a félelem

⁸⁶ A történetet feldolgozó szerzők összegyűjtve: Bescós 2018, 156.

⁸⁷ Carthago pusztulásának előrevetítése: Livius XXX. 43. 12

⁸⁸ Kajanto 1958, 56.; Rossi 2000; Earl 1961. 13–15. és 47–52.

⁸⁹ Sallustius: *Bellum Iugurthinum* 41, 2-3.; illetve Earl 1961. 13. és 47–49.

Carthagótól az, ami egységessé teszi a rómaiakat.⁹⁰ Így érdekes lehetne megvizsgálni, hogy Livius vajon erre is utal-e esetleg valamiféle sorszerűség kapcsán. Hiszen, ha megfigyeljük XLVIII. és XLIX. könyvek összefoglalójában Livius nagy figyelmet fordított Scipio Nasica kapcsán, Carthago elpusztulásának ellenzésére.⁹¹ Nasica beszédei pedig tökéletes eszközök lehettek arra, hogy Livius egy Hannohoz hasonló „cassandarai” szerepbe helyezve őt, a *metus hostilis* elméletet történelmi determináltságát sugallja.

A *fatum* Liviusi szerepeiről talán még teljesebb képet kaphatnánk, ha ezek a könyvek is fennmaradtak volna és valamennyi pun háború kapcsán lehetne a kérdést elemezni. Hiszen Róma és Carthago összefonódó sorsa kapcsán a Hannibali háború kontextusában többször is olvashattunk utalást arra, hogy a két nép összecsapásából csakis Róma kerülhet ki végső győztesként – minden egyes alkalommal.

Összegzés

A *prodigium*ok kapcsán azt tapasztalhattuk, hogy Livius összegyűjti és lejegyzí a csodajeleket, melyek rendszerint a római vereségeket jelzik előre. Ámde, azt is meg kell állapítanunk, hogy ezek a *prodigium*ok történetírónknál legtöbbször pusztán beszámolók a csodákról, amelyeket a történetíró nem kommentál, vagy éppenséggel pont bizonyos szkepticizmus érezhető ki leírásából.⁹² De tény, hogy Livius ezeket az előjeleket gyakran a történelmi szereplők sikereinek, illetve kudarcainak leírása előtt közvetlenül említi. Ez pedig az olvasót mindenképp arra készíti, hogy összekapcsolja az ómeneket a történelmi alakok sorsával, annak ellenére, hogy az elbeszélő nem indokolja direkt ezekkel az események alakulását. Tehát Livius gondosan átgondolt drámai és olykor moralizáló hatás elérése érdekében használja ezeket a csodajeleket.⁹³ Tehát nem csupán annyiról van szó, hogy Livius kötelességének érezte lejegyezni a rengeteg *prodigium*ot úgy, mint a korszak hétköznapijainak szerves – és ennél fogva dokumentálandó – részeit, hanem feltételezhetjük, hogy tudatosan építette bele őket narratívájába. Így például megfigyelhettük, hogy a *prodigium*ok sokszor szoros összefüggésben állnak egy adott történelmi szereplő vallásosságával vagy éppen azzal,

⁹⁰ Kajanto 1958, 57.

⁹¹ Kajanto 1958, 62.

⁹² Arról, hogy Livius a *prodigium*okkal szembeni olykor nyilvánvaló szkepticizmusa miért nem veszi el a jelentőségét ezeknek a beszámolóknak, Liebeschuetz a következőt hozza érvként: A római politikai életben kiemelkedő szerepet játszottak az ilyenfajta csodajelekt, melyek politikai célra is fel lettek használva – általános volt, hogy politikai ellenfelek a riválisaik érveléseiben szereplő ómeneket és csodajeleket igyekeztek hitelteleníteni. Liebeschuetz valószínűnek tartja, hogy a *prodigium*okkal szembeni bizonyos kifinomult szkepticizmus a *mos maiorum* szerves részét képezte, a római elit körében. (Liebeschuetz 1995, 315.)

⁹³ Liebeschuetz 1995, 314. és Levene 1993, 66.

ahogy az illető figyelmen kívül hagyja az intő égi jeleket. Livius ezeket az eseteket *exemplum*okként, példáként állítja olvasói elé.

Nagyon ritka az, mikor a *fatum* nem valamilyen csodajel, jóslat formájában jelenik meg, és Livius nem is valamilyen szereplőjének szájába adja, hanem saját maga emeli ki a végzet szerepét, de erre is láthattunk példákat. Azonban sokkal gyakoribb, mikor a Liviusi beszédekben találunk az elrendeltetettségre utalásokat. Az ezekben a beszédekben megjelenő sorsszerűségek nem csak retorikai díszítő elemek és nem csupán a beszélő szereplők retorikai szándékát tükrözik, ahogy azt Kajanto sugallja a „*Fatum* a beszédekben” című fejezetében⁹⁴, hanem a történetíró narratív szándékait is közvetítik.

A három pun háború összefüggése Hanno és Scipio beszédeiben, lényegében a történelem törvényszerűségeként jelenik meg. Ennek racionális oldala, hogy az első pun háborúból következik a második. Azonban az, hogy a háborúk kimenetele is meghatározott, már messze túlmutatna a történetírói racionalitáson, és Livius nem is mondja ki nyíltan, hogy a rómaiak győzelme a punok felett a *fatum* rendelete. Azonban történelmi alakjainak beszédeiben szisztematikusan és visszatérően szerepel ez a retorika, több különböző elrendeltetettségre utaló fogalom kapcsán is.

A történelem mozgatórugójaként jelenik meg a mind a forgandó *fortuna* és a szintén változékony isteni akarat, mind a családi örökségből fakadó determináció is. Az elemzett részek alapján ezek mind befolyásolják az eseményeket, akár egymástól teljesen függetlenül is. Ezek a determináló tényezők pedig egy nagyobb törvényszerűség, a *fatum* alá vannak rendelve, amely megszabja az elrendeltetettségek különböző fajtáinak alakulását. A végzet – végső soron – mint maga a történelem rendje látszik megjelenni, amely Róma győzelmét biztosítja. Tehát elmondható, hogy nem csak az alapítás történetében bukkan fel Rómát támogató, egyfajta gondviselő felsőbb erőként a *fatum*. Hiszen a Hannibali háború során a legtöbb sorsszerűséggént, elrendeltetettséggént megjelenő mozzanat mintha mind egy ilyesmi erőt sejtetne az események hátterében.

A jogos és isteneknek tetsző háború viselésének, illetve a római erények kapcsán a pozitív és negatív *exemplum*oknak az ismételt hangsúlyozása is valójában mind Róma legyőzhetetlenségének retorikájába fut ki. Róma győzelme a sors elrendelése – ahogy ezt az elemzett szöveghelyek alapján megállapíthatjuk. A *fatum*, mint a történelem törvényszerűségeit meghatározó erő – amely Rómát pártfogolja – legitimálja a római nép világuralmát is.

94 Kajanto 1957, 61. és 68.

A kutatást érdemes lehet a későbbiekben tovább mélyíteni a *fatum* és az Augustus-kor kapcsolatának vizsgálatával – más augustusi szerzőket, például Vergiliust és Horatiust is beemelve az elemzésbe – elsősorban abból a felvetődő kérdésből kiindulva, hogy az augustusi történelemszemléletben mennyire játszik fontos szerepet a végzet, illetve, hogy ez Augustus múltteremtéséhez hozzáad-e valamit Livius *fatuma*. Ahogyan nyilván a Hannibali háborútól is el lehet szakadni és a sors és az elrendeltettség szerepét más Liviusi könyvekben is lehetne még tanulmányozni. Vagy pedig, a pun háborúknál maradva, például bizonyos dolgozatomban is tárgyalt részletek kapcsán érdemes lehet egy-egy Polybiosi szöveghellyel összevetve bővíteni az elemzést. De ezek bármelyike már egy másik dolgozat témája lenne.

DOLGOZAT LEZÁRÁSÁNAK DÁTUMA: 2024. JANUÁR 15.

Bibliográfia

Ókori szerzők művei

- **Livius: *Ab Urbe Condita***
Praefatio és az I. könyv
XXI.–XXX. könyvek
Periochae XVI–XIX. és XLVII –LI.
- Cicero: *De imperio Cn. Pompei*
- Gellius: *Noctes Atticae* VI.1.1-11.
- Sallustius: *Bellum Iugurthinum* 41, 2-3.
- Servius: *Aeneis* 2. 204
- Suetonius: *De Vita XII Caesarum*. Divus Augustus XCIV. 4

Szakirodalmi jegyzék

- Bescós, P. 2018. „Ut Biberent, Quando Esse Nolent: Machiavelli and Leonardo Bruni on the Praenomen of the Roman Consul Publius Claudius Pulcher”: *Medium Aevum* 87(1), 153–158.
- Botha, A. D. 1980. „Livy XXVI.41.3–25 and XXVIII.43.2–44.18.”: *Acta Classica* 23, 69–81.
- Bruère, R. T. 1958. „Review of *God and Fate in Livy*, by I. Kajanto”: *Classical Philology* 53(1), 43–45.
- Cipriani, G. 1984. *L'epifania di Annibale. Saggio introduttivo a Livio, Annales, XXI*. Bari.
- Earl, D. C. 1961. *The Political Thought of Sallust*. Cambridge.
- Engels, D. 2007. *Das römische Vorzeichenwesen (753 – 27 v. Chr.). Quellen, Terminologie, Kommentar, historische Entwicklung*. Stuttgart.
- Fuhrmann, M. 1983. „Narrative Techniken im Dienste der Geschichtsschreibung”: E. Lefèvre - E. Olshausen (szerk.): *Livius. Werk und Rezeption: Festschrift für Erich Burck zum 80. Geburtstag (Livius, Buch 21-22)*. München. 19–29.
- Galinsky, K. 1996. *Augustan culture*. Princeton.
- Gillmeister, A. 2015. „Cultural paraphrase in Roman religion in the age of Augustus. The case of the Sibyl and the Sibylline books”: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 55(1-4), 211-222.
- Hadas, M. 1957. „Review of *God and Fate in Livy*, by I. Kajanto”: *The Classical Journal* 53 (2), 88–89.
- Hixson, W. 2020. "The Symbolology of Serpents in Greco-Roman and Biblical Mythology": *The drover review* vol. III, 76-87.
- Hoyos, D. 2015. „Rome and Carthage in Livy”: Mineo, B. (szerk.): *A Companion to Livy*. Oxford, 369–381.

- Kajanto, I. 1957. *God and fate in Livy*. Helsinki.
- Kajanto, I. 1958. „Notes on Livy’s Conception of History”: *Arctos. Acta Philologica Fennica Nova Series* 11, 55–63.
- Kopeczky R. 2009. „Hannibal disznaja”: *Ókor* 2, 59–61.
- Kopeczky R.– Muraközy Gy. 2017. *Titus Livius: Róma története a Város alapításától, I. és II. kötet*. Budapest.
- Kuhlmann, P. A. 2011. „Fate and Prodigies in Roman Religion and Literature”: *Estudios humanísticos. Filologia* 33, 15–24.
- Lazarus, F. M. 1978. „Fortuna and Rhetorical Structure in Livy”: *The Classical Journal* 74(2), 128–131.
- Levene, D. S. 1993. *Religion in Livy*. Leiden – New York – Köln.
- L’Hoir, F. S. 1990. „Heroic Epithets and Recurrent Themes in Ab Urbe Condita”: *Transactions of the American Philological Association* 120, 221–241.
- Liebeschuetz, W. 1967. „The Religious Position of Livy’s History”: *The Journal of Roman Studies* 57 (1/2), 45–55.
- Liebeschuetz, W. 1995. „Review of *Religion in Livy*, by D. S. Levene”. *The Journal of Roman Studies* 85, 314–315.
- Mader, G. 1993. “ANNIBΑΣ ΎΒΡΙΣΤΗΣ: Traces of a Tragic Pattern in Livy’s Hannibal Portrait in Book XXI.”: *Ancient Society* 24. 205–224.
- Michels, A. K. 1951. „The Drama of the Tarquins”: *Latomus*, 10(1), 13–24.
- Mineo, B. 2015. *Livy’s Political and Moral Values and the Principate*: Mineo, B. (szerk.): *A Companion to Livy*. Oxford, 125–138.
- Rossi, A. 2000. „The Tears of Marcellus: History of a Literary Motif in Livy”: *Greece & Rome* 47(1), 56–66.
- Rossi, A. 2004. „Parallel Lives: Hannibal and Scipio in Livy’s Third Decade”: *Transactions of the American Philological Association* 134(2), 359–381.
- Stübler, G. 1941. *Die Religiosität des Livius*. Stuttgart – Berlin.
- Téglásy K. 2007. „Scipio szerencséje, Tükhé és felicitas”: *Első Század* 6(1), 209–237.
- Walbank, F. W. 1967. „The Scipionic Legend”: *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 13 (193), 54–69.
- Walsh, P. G. 1958. „Review of *God and Fate* in Livy, by I. Kajanto”: *The Journal of Roman Studies* 48 (1/2), 192–193.
- White, R. J. 1975. *Artemidoros: The interpretation of dreams (Oneirocritica)*
- Zenk, J. 2021. *Die Anfänge Roms erzählen. Zur literarischen Technik in der ersten Pentade von Livius’ ab urbe condita*. Berlin – Boston.